ePublishing

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Vol 3, No 2 (1994)

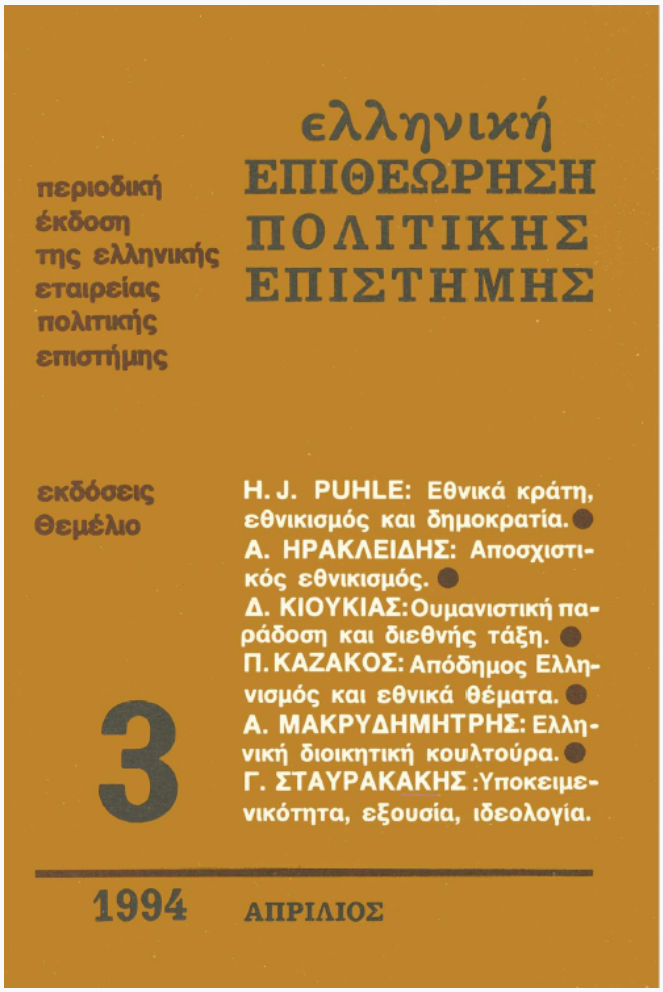

Αποσχιστικός εθνικισμός και διεθνής κοινωνία: Το σκηνικό χθες και σήμερα

Αλέξης Ηρακλείδης

doi: 10.12681/hpsa.15302

Copyright © 2017, Αλέξης Ηρακλείδης

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

Ηρακλείδης Α. (2017). Αποσχιστικός εθνικισμός και διεθνής κοινωνία: Το σκηνικό χθες και σήμερα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, *3*(2), 36–70. https://doi.org/10.12681/hpsa.15302

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 16/01/2026 06:28:20

ΑΛΕΞΗΣ ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ

ΑΠΟΣΧΙΣΤΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΤΟ ΣΚΗΝΙΚΟ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αποσχιστικός εθνικισμός και οι εθνοτικές συγκρούσεις συνιστούν σήμερα, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, την κύρια αιτία ένοπλων συρράξεων και διατάραξης της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας. Πρόβλημα πολυδιάστατο και δυσεπίλυτο, ίσως αποβεί η αχίλλεια πτέρνα του μεταψυχροπολεμικού κόσμου στην εναγώνια προσπάθειά του να οικοδομήσει μια νέα, πιο δίκαιη και ειρηνική διεθνή κοινωνία.[1]

Κατά τον Ψυχρό Πόλεμο και ως το 1990 το ζήτημα αυτό είχε ελάχιστα απασχολήσει τον νέο κλάδο της Πολιτικής Επιστήμης – τις Διεθνείς Σχέσεις– ο οποίος, με ελάχιστες εξαιρέσεις, καταγινόταν με την αντιπαράθεση Ανατολής-Δύσης, το χάσμα Βορρά-Νότου, τα θέματα πυρηνικής αποτροπής, και πάντως με την συσσωμάτωση-ολοκλήρωση (integration) των κρατών και όχι με τις χωριστικές τάσεις.[2] Αυτή η έλλειψη ενδιαφέροντος οφειλόταν, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι οι χωριστικοί πόλεμοι παρουσιάζονταν μεταξύ 1945 και 1990 μόνο στον Τρίτο Κόσμο και σχεδόν αποκλειστικά στην Αφρική και την Ασία. Έτσι επικράτησε η άποψη ότι ήταν ίδιο των νέων κρατών του Τρίτου Κόσμου που διέθεταν αυθαίρετα σύνορα και πολυεθνισμό χωρίς εθνοτική συναίνεση και ότι επρόκειτο για εμπόδιο παροδικό και θα ξεπερνιόταν με το στή-

1. Το άρθρο συνοψίζει και επιχειρεί να διευρύνει τη μέχρι σήμερα σχετική έρευνα του συγγραφέα που καλύπτει την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου.

2. Για κριτική αυτής της στάσης βλ. Lee C. Buchheit, *Secession: The Legitimacy of Self-Determination*, Yale University Press, New Haven 1978· Dov Ronen, *The Quest for Self-Determination*, Yale University, New Haven 1979· Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, Frank Cass, Λονδίνο 1991.

σιμο κοσμικών εθνών-κρατών εκ των άνω.[3] Στην πραγματικότητα χωριστικές τάσεις υπήρχαν και στη Δύση, ειδικά από το 1970 και έπειτα, αν και δεν διέθεταν τη μαζικότητα και κινητοποίηση των αφροασιατικών κινημάτων και δεν είχαν πάρει τη μορφή ένοπλης αποσχιστικής συμπλοκής (π.χ. Γαλλοκαναδοί του Κεμπέκ, Καθολικοί Βόρειας Ιρλανδίας, Ουαλλοί και Σκότοι εθνικιστές, Βάσκοι, Καταλανοί και Κορσικανοί).[4] Με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, ο εθνοτικός ή αποσχιστικός πόλεμος ήρθε και στη γηραιά ήπειρο, ειδικά στο μέτρο που τα νεοδημιουργηθέντα κράτη επιλέγουν να αυτο-ορίζονται ως μονο-εθνοτικά (ως έθνη-κράτη με την αυστηρή έννοια του όρου) και όχι ως πολυεθνικές κοινωνίες όπως είναι στην πραγματικότητα (π.χ. Γεωργία, Μολδαβία, Εσθονία, Λεττονία, Κροατία, Σερβία).[5]

3. Βλ. τα κλασικά έργα: Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication*, MIT. Press, Cambridge, Mass. 1953, και Clifford Geertz, «The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civic Politics in the New States», στο C.E. Welch (επιμ.), *Political Modernization*, Wadsworth, Belmont 1967, σ. 167-188. Για μία από τις πρώτες σημαντικές κριτικές αυτών των θέσεων βλ. το κλασικό άρθρο του Walker Connor, «Nation-Building or Nation-Destroying?», *World Politics*, τόμ. 24, αρ. 3, 1972, σ. 319-355. Επίσης βλ., μεταξύ άλλων, τα εξής έργα: Harold R. Isaacs, «Basic Group Identity: The Idols of the Tribe», *Ethnicity*, τόμ.1, 1974, σ. 15-41· Pierre L. van den Berghe, «Ethnic Pluralism in Industrial Societies: A Special Case?», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, αρ. 4, 1976, σ. 401-411· Walker Connor, «A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group is a...», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, αρ. 4, 1978, σ. 377-400· Anthony Richmond, «Ethnic Nationalism and Postindustrialism», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 7, αρ. 1, 1984, σ. 4-18.

4. Βλ., μεταξύ άλλων, Milton J. Esman (επιμ.), *Ethnic Conflict in the Western World*, Cornell University Press, Ithaca 1977.

5. Έχει υποστηριχθεί από διεθνολόγους ότι η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας θα ήταν σχεδόν αδύνατη εφόσον διαρκούσε ο Ψυχρός Πόλεμος. Η θέση αυτή, που την υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ο Θεόδωρος Κουλουμπής, ανάγεται στην συστημική ανάλυση των διεθνών σχέσεων, που θεωρεί το διπολισμό ΗΠΑ-ΕΣΣΔ ως σταθεροποιητικό, ειδικά στον ανεπτυγμένο Βορρά, όπου λειτουργούσε, ως γνωστόν, η αρχή της αμοιβαίας πυρηνικής αποτροπής, που έθετε φραγμό στην κλιμάκωση των κρίσεων. Οι θέσεις αυτές της συστημικής θεώρησης, όπως και γενικότερα οι θέσεις περί αποτροπής, είναι δύσκολο να αποδειχθούν με επιστημονικά κριτήρια, δηλαδή κατά πόσον μπορούμε να μιλούμε, στην περίπτωση αυτή, για αιτιότητα. Εμείς θα περιοριστούμε μόνο σε μια δοκιμαστική (tentative) σκέψη: ότι ειδικά για τη Γιουγκοσλαβία το τέλος του Ψυχρού Πολέμου σήμανε ότι ετίθετο τέλος στον ουσιαστικό ηγετικό της ρόλο ως αδέσμευτου κράτους και εκ των πρωτοστατών στους Αδέσμευτους, δηλαδή μειώθηκε αισθητά ο διεθνής ρόλος της (για τον οποίο μάλιστα καυχόταν) και γενικά το διεθνές κύρος της, με άλλα λόγια το να είναι κανείς «Γιουγκοσλάβος» δεν είχε το ίδιο γόητρο όπως επί Ψυχρού Πολέμου.

Τέλος, σ' ένα άλλο επίπεδο επιστημονικής θεώρησης, από την πλευρά της θεωρίας της επίλυσης συγκρούσεων, η λύση της διάσπασης, αποσύνδεσης ή διάλυσης (disintegration) κερδίζει έδαφος ως μορφή λύσης εθνοτικών ή εδαφικών συγκρούσεων, αν και δεν διαθέτει ακόμη την ευρύτερη αποδοχή της ολοκλήρωσης, συνένωσης ή συνοχής.[6]

Μέχρι το 1990, η διεθνής κοινωνία αντιμετώπιζε δυσμενώς τον αποσχιστικό εθνικισμό και τη μονομερή προσπάθεια ανεξαρτησίας μειονοτήτων, καταδίκαζε δε την εξωτερική βοήθεια και στήριξη σε αποσχιστικά κινήματα. Όμως, παρά το δυσμενές αυτό κλίμα, υπήρξαν κατά τον Ψυχρό Πόλεμο αρκετά αποσχιστικά κινήματα και, ειδικά από το 1960 και έπειτα, με εμφανή εξωτερική βοήθεια και στήριξη.[7] Πάντως κατά την περίοδο 1945-1990 διαπιστώνουμε, σε γενικές γραμμές, τα εξής:[8]

— Οι εθνοτικές ή αποσχιστικές ένοπλες συγκρούσεις ήταν λιγότερο διεθνοποιημένες και προκαλούσαν μειωμένη εξωτερική (κρατική) επέμβαση σε σύγκριση με τους κλασικούς εμφύλιους πολέμους. Η μεγάλη πλειονότητα των αποσχιστικών συγκρούσεων διατηρή-

6. Περί της διάλυσης ως λύσης στην αναζήτηση της ειρηνικής επίλυσης βλ., π.χ., Johan Galtung, *The True Worlds: A Transnational Perspective*, Free Press, Νέα Υόρκη 1980, σ. 255-263· Alexis Heraclides, «From Autonomy to Secession: Building Down», στο A.J.R. Groom - Paul Taylor (επιμ.), *Frameworks for International Co-operation*, Pinter Publishers, Λονδίνο 1990, σ. 185-197.

7. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, ό.π., και του ιδίου, «Secessionist Minorities and External Involvement», *International Organization*, τόμ. 44, αρ. 3, 1990, σ. 341-378, και «The International Dimension of Minority Separatism: An Attempt at Unravelling a Pandora Box», *Paradigms: The Kent Journal of International Relations*, τόμ. 6, αρ. 1, 1992, σ. 33-51.

8. Astri Suhrke - Lena Garner Noble (επιμ.), *Ethnic Conflict and International Relations*, Praeger, Νέα Υόρκη 1977· Judy S. Bertelsen (επιμ.), *Nonstate Nations in International Politics*, Praeger, Νέα Υόρκη 1977· Frederick L. Shiel (επιμ.), *Ethnic Separatism and World Politics*, University Press of America, Lanham, Md. 1984· Istvan Kende, «Twenty-Five Years of Local War», *Journal of Peace Research*, τόμ. 8, 1971, σ. 5-22· Istvan Kende, «Wars of Ten Years (1967-1976)», *Journal of Peace Research*, τόμ.15, 1978, σ. 27-41· James N. Rosenau (επιμ.), *International Aspects of Civil Strife*, Princeton University Press, Princeton 1964· Richard Little, *Intervention: External Involvement in Civil Wars*, Martin Robertson, Λονδίνο 1975· Melvin Small - J. David Singer, *Resort to Arms: International and Civil Wars 1816-1980*, Sage, Beverly Hills 1982· Bertil Duner, «The Many-Pronged Spear: External Military Intervention in Civil Wars in the 1970's», *Journal of Peace Research*, τόμ. 20, αρ. 1, 1983, σ. 59-72.

θηκαν σε περιορισμένο τοπικό επίπεδο ακόμη και όταν ήταν πολύνεκρες και συνεχείς.

— Τα αποσχιστικά κινήματα εξασφάλιζαν λιγότερη διεθνή υποστήριξη παρά ο αντίπαλος τους. Αντίθετα οι απειλούμενες κυβερνήσεις κατόρθωναν να εξασφαλίσουν περισσότερη υλική βοήθεια (όπλα, χρήματα, κλπ.) και διπλωματική υποστήριξη.

2. ΑΠΟΣΧΙΣΗ, Η ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΑΘΕΣΤΩΣ

Ο αποσχιστικός εθνικισμός υπήρξε εγγενές στοιχείο της διεθνούς κοινωνίας από τότε που άρχισαν να δημιουργούνται εθνικά κράτη, έφθασε δε στην κορύφωση του κατά τον 19ο αιώνα (την «εποχή των εθνικισμών») και στις αρχές του 20ού αιώνα.[9]

Η απόσχιση, ο στόχος της ιδεολογίας του αποσχιστικού εθνικισμού, αποτελεί την πιο ακραία και ριζοσπαστική χωριστική επιλογή. Άλλες, λιγότερο ριζοσπαστικές, χωριστικές λύσεις που επιδιώκονται από ξεχωριστές πληθυσμιακές ομάδες είναι η αποκέντρωση, η μη-εδαφική (ή λειτουργική) αυτονομία, η εδαφική αυτονομία (αυτοδιοίκηση), η ομοσπονδία με εθνοτικά κριτήρια (καντόνια ή αμφι-εθνική ομοσπονδία) και η χαλαρή ομοσπονδία (συνομοσπονδία). Υπό την ευρεία της έννοια, η απόσχιση ή αποσκίρτηση μπορεί να οριστεί ως διαδικασία αποκόλλησης ή διάσπασης, ειρηνική ή ένοπλη, που στοχεύει στην ανεξαρτησία μιας περιοχής που αποτελεί χερσαίο έδαφος ενός κυρίαρχου ανεξάρτητου κράτους και στην οποία διαδικασία διάσπασης αντιτίθεται και ανθίσταται το εν λόγω κράτος. Υπό τη στενή έννοια, απόσχιση είναι η μονομερής ανακήρυξη ανεξαρτησίας. Ο αποσχιστικός εθνικισμός δεν οδηγεί νομοτελειακά σε ένοπλη σύγκρουση ή σε επίσημη ανακήρυξη μονομερούς ανεξαρτησίας. Το κράτος μπορεί να αποδεχθεί τελικά την αποσχιστική τάση (περίπτωση Ηνωμένης Αραβικής Δημοκρατίας το 1961 και Τσεχοσλοβακίας το 1992), οπότε έχουμε ειρηνική διαίρεση (partition). Οι αποσχιστικοί εθνικιστές εξάλλου μπορεί να ασκήσουν ειρηνικά (συνταγματικά) μέσα για να πετύχουν το στόχο

9. Elie Kedourie, *Nationalism*, Hutchinson, Λονδίνο 1970· Anthony D. Smith, *The Ethnic Origin of Nations*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1986, και *Theories of Nationalism*, Duckworth, Λονδίνο 1983· John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester University Press, Manchester 1982· Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1983.

τους ή να μη θεωρούν την ανεξαρτησία σαν τη μόνη αποδεκτή λύση (Γαλλοκαναδοί Κεμπέκ, Ταμίλοι στη Σρι Λάνκα έως το 1983).

Εδώ θα μας απασχολήσουν οι αποσχιστικές απόπειρες που κατεξοχήν ενδιαφέρουν τη μελέτη της διεθνούς πολιτικής, δηλαδή αυτές που χαρακτηρίζονται από εκτεταμένη ένοπλη βία, καταφανή βούληση μεγάλης μερίδας της εν λόγω πληθυσμιακής ομάδας υπέρ της διάσπασης και ευδιάκριτη, έστω και περιορισμένη, διεθνή διάσταση (παροχή υλικής βοήθειας ή πολιτικής-διπλωματικής στήριξης ή διεθνή μεσολάβηση).

Ας εντοπίσουμε πρώτα τα αίτια αυτού που αποκαλέσαμε «αποσχιστικό εθνικισμό». Αντίθετα από ό,τι γενικά πιστεύεται, ο αποσχιστικός εθνικισμός δεν αποτελεί έκφραση μόνο του «εθνοτικού εθνικισμού» (ethnonationalism) –της ιδεολογίας και της λαϊκής κινητοποίησης που εμπνέεται από τη συνειδητοποίηση εθνοτικής ταυτότητας ή τη συνείδηση ξεχωριστού έθνους– ούτε εκτρέφεται μονάχα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο πρόδηλης ανισότητας, κατάφωρων διακρίσεων και αδικίας.[10] Για να αναπτυχθεί αποσχιστικός εθνικισμός ως μαζικό κίνημα που εκπροσωπεί την πλειοψηφία μιας συγκεκριμένης κοινότητας πληθυσμού και επιδιώκει κάποιου είδους χωριστική λύση (από αυτονομία ως ανεξαρτησία) πρέπει να συντρέχουν τρεις τουλάχιστον θεμελιώδεις προϋποθέσεις:[11]

10. Οι δύο αυτές θέσεις αντιστοιχούν προς τις δύο κύριες σχολές περί διάλυσης κρατών και εθνοτικού εθνικισμού, τη σχολή της εθνοτικής ταυτότητας και τη σχολή της εσωτερικής αποικίας. Υπάρχει και τρίτη ευρύτερη τάση, που στα ελληνικά θα μπορούσε να αποδοθεί ως συγκερασμός συμφερόντων, η οποία δίνει έμφαση στις συγκρούσεις και στα ομαδικά συμφέροντα που δημιουργούνται στο στάδιο του εκσυγχρονισμού μιας χώρας. Για παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας με βάση δύο σχολές (όπου η τρίτη σχολή που αναφέραμε περικλείεται στη δεύτερη με τον όρο instrumentalism) βλ. Anthony D. Smith, «Conflict and Collective Identity: Class, Ethnic and Nation», στο Edward E. Azar - John W. Burton (επιμ.), *International Conflict Resolution*, Wheatsheaf, Brighton 1986, σ. 63-84, και Crawford Young, «The Temple of Ethnicity», *World Politics*, τόμ. 35, αρ. 4, 1983, σ. 652-662. Για διάκριση σε τρεις αντί δύο σχολές (όπου η τρίτη αποδίδεται με τον όρο communalism) βλ. Alexis Heraclides, «From Autonomy to Secession», ό.π., σ. 189-190, και A.J.R. Groom - Alexis Heraclides, «Integration and Disintegration», στο Margot Light - A.J.R. Groom (επιμ.), *International Relations: A Handbook of Current Theory*, Frances Pinter, Λονδίνο 1985, σ. 185-86. Για μια πιο ευρεία παρουσίαση τάσεων βλ. Anthony H. Richmond, «Ethnic Nationalism: Social Science Paradigms», *International Social Science Journal*, τόμ. 111, 1987, σ. 3-18.

11. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, ό.π., σ. 13-20, 196-198, 242-243. Βλ. επίσης τα εξής έργα για άλλα υποδείγματα εθνοτικού εθνικισμού ή μειονοτικής πολιτικοποίησης: Donald L. Horowitz,

1. Ενύπαρξη μιας ευδιάκριτης πολυπληθούς οντότητας η οποία αποτελεί (σχεδόν εξ ορισμού) αριθμητική μειοψηφία και διακρίνεται από το σύνολο του πληθυσμού μιας χώρας.

2. Ανισότητα, διαφορική μεταχείριση, αδικία ή καταπίεση, πραγματική ή αισθητοποιημένη, ή πάντως αίσθηση συγκριτικής μειονεξίας υπό το κράτος του ισχύοντος καθεστώτος.

3. Διαβίωση διαχρονική και ιστορική σε μια περιοχή της χώρας (ως επί το πλείστον σε παραμεθόρια ή παράκτια περιοχή) κατά τρόπο συμπαγή και στην οποία η εν λόγω ομάδα να αποτελεί την αριθμητική πλειοψηφία.[12]

Ορισμένα επιπλέον συμπεράσματα της έρευνας αξίζει να σημειωθούν. Αν ένας πληθυσμός θεωρεί ότι αποτελεί έθνος ή εθνότητα, η ανισότητα και η διαφορική μεταχείριση δεν χρειάζεται να είναι

Ethnic Groups in Conflict, University of California Press, Berkeley 1985, σ. 229-259· Ivo D. Duchasek, *Comparative Federalism: The Terriorial Dimension of Politics*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1970, σ. 67-68· Johan Galtung, *ό.π.*, σ. 260· Crawford Young, «Nationalism and Separatism in Africa», στο Martin Kilson (επιμ.), *New States in the Modern World*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1975, σ. 60-67· Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival*, Cambridge University Press, Cambridge 1981· John Trent, «The Politics of Nationalist Movements - A Reconsideration», *Canadian Review of Studies on Nationalism*, τόμ. 2, αρ. 1, 1974, σ. 157-171· Henri Tajfel, «The Social Psychology of Minorities», Minority Rights Group, Report 38, Δεκέμβριος 1978· Anthony Birch, «Minority Nationalist Movements and Theories of Political Integration», *World Politics*, τόμ. 30, αρ. 3, 1978, σ. 333-344· Joseph Rothschild, *Ethnopolitics: A Conceptual Approach*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1981, σ. 28-31, 56-57.

12. Αποσχιστικές τάσεις μπορούν να ξεπηδήσουν και από διεσπαρμένες ομάδες (π.χ. οι Μαύροι Πάνθηρες στις ΗΠΑ) ή ανάμεσα στους Τουρκοκυπρίους στη δεκαετία του 1960 (taxim), πλην όμως δεν οδηγούνται σε μαζικό κίνημα για απόσχιση. Άλλη περίπτωση είναι να αποτελούσαν την πλειοψηφία (ή να θεωρούν ότι την αποτελούσαν) στο πρόσφατο παρελθόν αλλά να παραμερίστηκαν ή να εκδιώχθηκαν. Αυτή όμως η τελευταία κατηγορία διεκδίκησης μιας περιοχής στην οποία η εν λόγω ομάδα δεν αποτελεί πλέον την πλειοψηφία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ακριβέστερα ως αλυτρωτικό αποσχιστικό κίνημα, όπως οι διεκδικήσεις του Ιρλανδικού IRA όσον αφορά την Β. Ιρλανδία, του μειωμένης δημοτικότητας Αρμενικού ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) όσον αφορά την βορειοανατολική Τουρκία, ή οι διεκδικήσεις του Λαϊκού Μετώπου για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης του Ζωρζ Χαμπάς. Για μια προσπάθεια ταξινόμησης των εθνικιστικών κινημάτων σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες με δεκατέσσερις υποκατηγορίες (με στόχο την ανεύρεση ειρηνικής λύσης) βλ. Alexis Heraclides, «Conflict Resolution, Ethnonationalism and the Middle East Impasse», *Journal of Peace Research*, τόμ. 26, αρ. 2, 1989, σ. 198-200.

πρόδηλες και συνεχείς, αρκεί μόνο η αίσθηση της συγκριτικής μειονεξίας. Αντίθετα αν ένας πληθυσμός δεν αποτελεί έθνος ή εθνότητα, αλλά θρησκευτική κοινότητα, φυλετική-πολιτισμική ομάδα (π.χ. Νότιοι Σουδανοί) ή απλώς τους διαβιούντες σε μια περιοχή (ξεχωριστή κοινωνία) που έχουν ταυτιστεί ιστορικά με την περιοχή αυτή (π.χ. η περίπτωση της Ερυθραίας), τότε δεν αρκεί η συγκριτική μειονεξία αλλά σαφείς διακρίσεις, ανισότητα και καταπίεση για να λειτουργήσει τάση για χωριστική κινητοποίηση.[13]

Αυτές καθεαυτές οι ανωτέρω τρεις προϋποθέσεις δεν οδηγούν στην ανάπτυξη χωριστικής τάσης. Ένα πλέγμα από παράγοντες, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, τη διευκολύνουν. Μπορούν να διακριθούν σε ιστορικούς παράγοντες ή σε πιο πρόσφατους πολιτικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς ή κοινωνιο-ψυχολογικούς λόγους. Οι πρώτοι περιλαμβάνουν την ιστορική εμπειρία πριν το κράτος γίνει ανεξάρτητο: την ξένη διακυβέρνηση (π.χ. κατάκτηση, αυτοκρατορία), την αποικιοκρατία (και τα εξ αυτής αυθαίρετα σύνορα) και την αποικιακή διακυβέρνηση (εσωτερικές διοικητικές διαιρέσεις της αποικίας, σχέσεις με τη συγκεκριμένη μετέπειτα αποσχιστική μειονότητα). Στους πιο πρόσφατους παράγοντες είναι η ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός, η μαζική επικοινωνία (που αντί σε μεγαλύτερη «κοινωνική επικοινωνία» μπορεί να οδηγήσει στην παγίωση εθνοτικών ομάδων και την αλληλοεχθρότητα), ο αυξανό-

13. Όπως και σε άλλα θεωρητικά υποδείγματα, υπάρχουν εξαιρέσεις, εδώ κυρίως δύο: η Κατάγκα το 1960 και ο Αμερικανικός Νότος (η Confederacy) το 1961-1964. Όταν δε κανείς επιχειρήσει να είναι ακόμη πιο επακρίβής, όπως ο Donald L. Horowitz, τότε αυξάνονται οι εξαιρέσεις που πλέον θέτουν σε αμφισβήτηση το όλο θεωρητικό σχήμα. Ο Horowitz καταλήγει στα εξής: (1) καθυστερημένες ομάδας σε καθυστερημένες περιοχές μιας χώρας επιχειρούν απόσχιση, νωρίς και ασχέτως οικονομικού κόστους, (2) ανεπτυγμένες ομάδες σε καθυστερημένη περιοχή αποσχίζονται αργοπορημένα και μόνο εάν το οικονομικό και άλλο κόστος είναι χαμηλό, (3) ανεπτυγμένες ομάδες σε ανεπτυγμένη περιοχή σπάνια αποσχίζονται και (4) καθυστερημένες ομάδες σε ανεπτυγμένη περιοχή σπάνια επιχειρούν απόσχιση, αλλά όταν το κάνουν γίνεται ασχέτως οικονομικού κόστους. Βλ. Donald L. Horowitz, *ό.π.*, σ. 229-259. Όμως μια προσεκτική εξέταση των διαφόρων περιπτώσεων κατέδειξε ότι ισχύουν οι περιπτώσεις 2, 3 και 4 ώς ένα σημείο (με εξαιρέσεις) αλλά όχι το σημείο 1, το οποίο και θεωρεί ο Horowitz το πιο σταθερό του συμπέρασμα. Αντίθετα οι Βεγγάλοι του Πακιστάν, οι Κούρδοι του Ιράκ, οι Μόρο των Φιλιππίνων, οι Μίζο των Ινδιών και οι Νότιοι Σουδανοί (δηλαδή σε περισσότερο από τα μισά από τα παραδείγματα στα οποία αναφέρεται ο Horowitz) καθυστέρησαν να γίνουν αποσχιστικοί. Βλ. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, ό.π.

μενος κρατικός παρεμβατισμός, η αποξένωση που προκαλεί το απόμακρο γραφειοκρατικό σύγχρονο κράτος, η σμίκρυνση της πολιτικής σκηνής που περιορίζει την άνοδο σε νέες ηγετικές ελίτ και η αναζήτηση περισσότερο περιεκτικών και αλληλέγγυων μορφών ομαδικής ταυτότητας. Τέλος, ρόλο διευκολυντικό μπορεί να παίξει το παγκόσμιο ή περιφερειακό διεθνές περιβάλλον, καθώς και η ύπαρξη πρόσφατων παραδειγμάτων αποσχίσεων (ως demonstration effect) και τα παραδείγματα βιώσιμων και ευημερούντων μικρών χωρών.[14]

Η εξέλιξη όμως της χωριστικής τάσης σε μαζικό αίτημα εκ μέρους ενός πληθυσμού επέρχεται κυρίως με την αλληλοαντίδραση κράτους και της πληθυσμιακής αυτής ομάδας. Αυτή αποτελεί τον βασικό επιταχυντικό συντελεστή. Ο ρόλος της κρατικής πολιτικής είναι βασικός για την ανάδειξη χωριστικής μειονοτικής ηγεσίας, στην τοπική κινητοποίηση και πολιτικοποίηση, στην πρόκριση της αποσκίρτησης ως πολιτικής επιλογής της πληθυσμιακής ομάδας. Το κράτος, με την πολιτική του (ή με την έλλειψη πολιτικής του, την αδιαφορία του), είναι αυτό που έχει την πρωτοβουλία και ενισχύει ή όχι την αυτονομιστική τάση. Όσο απορρίπτει τα εύλογα αιτήματα της ομάδας αυτής και τον αυτοπροσδιορισμό της τόσο προκαλεί ή ενισχύει τη χωριστική τάση. Αντίθετα η έγκαιρη αποδοχή των «λογικών» της αιτημάτων[15] μπορεί να αποδυναμώνει την

14. Βλ. σημείωση 3 και μεταξύ άλλων τα εξής: Donald L. Horowitz, *ό.π.*· Nathan Glazer - Daniel P. Moynihan (επιμ.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Harvard Unversity Press, Cambridge, Mass. 1975· Cynthia Enloe, *Ethnic Conflict and Political Development*, Little, Brown and Co, Βοστώνη, 1973· Walker Connor, *ό.π.*, σ. 328-331· Crawford Young, *The Politics of Cultural Pluralism*, University of Wisconsin Press, Madison 1976· Milton Esman, «Perspectives on Ethnic Conflict in Industrialized Societies», στο Milton Esman (επιμ.), *ό.π.*, σ. 372-376· Arend Lijphart, «Political Theories and the Explanation of Ethnic Conflict in the Western World: Falsified Predictions and Plausible Postdictions», στο Milton Esman (επιμ.), *ό.π.*, σ. 58-63· Joseph Rothschild, *ό.π.*, σ. 44-47 και 61· Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival*, ό.π., σ. 26-44· Leo Kuper, *Race, Class and Power*, Duckworth, Λονδίνο 1974, σ. 204-234· Richard M. Schermerhorn, «Ethnicity in the Perspective of the Sociology of Knowledge», *Ethnicity*, τόμ.1, 1974, σ.1-12· Immanuel Wallerstein, «The Two Modes of Ethnic Consciousness: Soviet Central Asia in Transition», στο Edward Allworth (επιμ.), *The Nationality Question in Soviet Central Asia*, Praeger, Νέα Υόρκη 1973, σ. 174-175· Birch, *ό.π.*, σ. 336-337, 355-356.

15. «Λογικές», γιατί υπάρχουν και υπερβολικές ή και παράλογες απαιτήσεις σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως η απαίτηση της Κατάγκας να είναι το κέντρο του Κογκό-Λεοπολντβίλ (Ζαΐρ) και ότι αλλιώς θα έπρεπε να γίνει ανεξάρτητο κράτος, ή η απαίτηση των Μόρο των Νότιων Φιλιππίνων να κατέχουν όλες τις Νό-

τάση αυτή (κάτι που οι περισσότερες κυβερνήσεις με τέτοια προβλήματα δεν φαίνεται να κατανοούν). Επίσης, στο μέτρο που το κράτος δίνει ελπίδες για τη βελτίωση της στάθμης της μειονότητας αλλά κατόπιν δεν τις εκπληρώνει, ενισχύεται η συσπείρωση, πολιτικοποίηση και αγωνιστικότητα της μειονότητας.[16] Με τα σημερινά δεδομένα τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και ευαισθησίας για τα ανθρώπινα και μειονοτικά δικαιώματα στάσεις «άρνησης» από μέρους του κράτους –που για να επιβληθούν καθίσταται απαραίτητη η προσφυγή στον καταναγκασμό– είναι όλο και πιο αναποτελεσματικές με τις συμπαρομαρτούσες σοβαρές συνέπειες έναντι της εσωτερικής ειρήνης, της πλουραλιστικής δημοκρατίας και του κράτους δικαίου.[17]

Υπάρχει επίσης η ευρέως διαδεδομένη συμβατική θέση περί του ρόλου που θα παίζει ο εξωτερικός παράγοντας στο να υποδαυλίζει αποσχιστικές τάσεις, δηλαδή πολιτικά, οικονομικά ή γεωστρατηγικά συμφέροντα που να ευνοούν μια συγκεκριμένη διάλυση. Κατά τον Ψυχρό Πόλεμο αυτό δεν ήταν διόλου εμφανές, μάλιστα τα ισχυρά «ξένα συμφέροντα» σχεδόν πάγια ευνοούσαν τα κράτη και συνιστούσαν συνοχή και ολοκλήρωση. Το ξένο ενδιαφέρον, όπως θα δούμε παρακάτω, εμφανιζόταν μετά το ξέσπασμα του αποσχιστικού αγώνα. Πιο συγκεκριμένα, βρήκαμε ότι η προσδοκία εξωτερικής διπλωματικής υποστήριξης ή υλικής βοήθειας επηρέασε

τιες Φιλιππίνες, ενώ αποτελούν εκεί μειοψηφία. Παρατηρείται ότι όταν μια κυβέρνηση ανταποκρίνεται σε λογικά αιτήματα ενώ το αποσχιστικό κίνημα εμμένει στα υπερβολικά του αιτήματα, σιγά σιγά το αποσχιστικό κίνημα αρχίζει να χάνει την αποδοχή που έχει στη μειονότητα και τότε ξεπηδούν πιο μετριοπαθείς ομάδες (π.χ. περίπτωση Μόρο, που αναφέραμε, οι Νάγκα στις Ινδίες ή οι Νότιοι Σουδανοί το 1971-1972).

16. Η θέση αυτή προέρχεται από τις κοινωνιο-ψυχολογικές θεωρίες περί των αιτιών των επαναστάσεων που πηγή έμπνευσής τους είχαν τις εύστοχες παρατηρήσεις του Alexis de Tocqueville για τους γενεσιουργούς λόγους της Γαλλικής επανάστασης. Βλ. τα κλασικά έργα: James C. Davies, «Toward a Theory of Revolution», *American Sociological Review*, τόμ. 27, 1962, σ. 5-19, και Ted Robert Gurr, *Why Men Rebel*, Princeton University Press, Princeton 1970.

17. Alexis Heraclides, «Conflict Resolution, Ethnonationalism...», *ό.π.*, σ. 197-303. Αναφερόμαστε ειδικά σε αυτές τις αρχές, γιατί από το 1990 προβάλλονται σε ευρωπαϊκό και σε παγκόσμιο επίπεδο ως το θεμέλιο για την οργάνωση των κρατών και της ειρήνης, αρχικά από τη ΔΑΣΕ (Χάρτα των Παρισίων για μια Νέα Ευρώπη 1990, και Κείμενο Ελσίνκι 1992. Οι Προκλήσεις της Αλλαγής) και κατόπιν από τον ΟΗΕ (Διακήρυξη Παγκόσμιας Διάσκεψης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, 1993) και από το Συμβούλιο της Ευρώπης (Διακήρυξη Συνόδου Κορυφής, 1993).

κυρίως την τελική απόφαση περί της ακολουθητέας στρατηγικής για την επίτευξη του στόχου της αυτοδιάθεσης, δηλαδή τον αν θα ξεκινήσει ή όχι ένοπλος αγώνας, το αν θα λάβει χώρα ή όχι επίσημη διακήρυξη ανεξαρτησίας κλπ. Σε αρκετές περιπτώσεις η προσδοκία ήταν ευσεβείς πόθοι (π.χ. στην περίπτωση της Μπιάφρας), στις περισσότερες δε ο αγώνας ξεκινούσε ως ύστατη λύση χωρίς τέτοια προοπτική (π.χ. Νότιο Σουδάν, Κούρδοι, με εξαίρεση το 1974 στο Ιράκ, Μπανγκλαντές, Δυτικό Ιριάν, Καρένοι Βιρμανίας και άλλοι). Όσον αφορά λοιπόν την περίοδο 1945-1989 ο εξωτερικός παράγοντας δεν αποτέλεσε την κύρια ή απαραίτητη προϋπόθεση για τα «γνήσια» αποσχιστικά κινήματα (δηλαδή αυτά που επιζητούν ανεξαρτησία ή εκτεταμένη αυτονομία και όχι ένωση με άλλο κράτος), με μία αμφιλεγόμενη εξαίρεση, την Κατάγκα το 1960.[18] Τα κύρια αίτια ήταν όσα αναφέρθηκαν, αίτια κατά βάση γηγενή, εσωτερικά, προϊόντα της κοινωνικοπολιτικής συγκυρίας σε μια χώρα και όχι εξωγενή. Όταν όμως μια αποσχιστική σύρραξη ξεσπάσει, ο εξωτερικός παράγοντας αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την πορεία της σύγκρουσης και μπορεί να αποβεί καταλυτικός για την επιτυχία ή αποτυχία της αποσκίρτησης, τη συνέχισή της επί μακρόν ή την επίτευξη μιας άλλης λιγότερο ριζικής, αλλά ικανοποιητικής για την εν λόγω πληθυσμιακή ομάδα, χωριστικής λύσης (όπως η εκτεταμένη αυτονομία).[19]

Ας έρθουμε τώρα στο ισχύον διεθνές καθεστώς νομικών και πολιτικών κανόνων (international normative regime) που διέπει την απόσχιση. Αυτό τάσσεται σαφώς κατά της απόσχισης με βάση τρεις θεμελιώδεις κανόνες της διεθνούς κοινωνίας: (1) την αρχή της εδαφικής ακεραιότητας, (2) τη συναφή αρχή του απαραβίαστου των συνόρων και (3) την αρχή της αυτοδιάθεσης που θεμελιώνεται ως αντιαποικιακή και εδαφική («εξωτερική» διάσταση) και ως διακυβέρνηση από την πλειοψηφία («εσωτερική» διάσταση) και ό-

18. Ειδικά για την περίπτωση της Κατάγκας όπου ο «ξένος δάκτυλος» ήταν πολύ εμφανής βλ. για τους εγγενείς λόγους τα εξής έργα: Jules Gerard-Libois, *Katanga Secession*, University of Wisconsin Press, Madison 1966, σ. 278, 283-284· René Lemarchand, «The Limits of Self-Determination: The Case of the Katanga Secession», *American Political Science Review*, τόμ. 56, αρ. 2, 1962, σ. 415· A.A.J. van Bilsen, «Some Aspects of the Congo Problem», *International Affairs*, τόμ. 38, 1962, σ. 47.

19. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, ό.π., σ. 62, 86, 112, 133-135, 152· του ιδίου, «Secessionist Minorities and External Involvement», *ό.π.*, σ. 342-343, 377.

χι ως αποσχιστική, εθνική ή εθνοτική, αυτοδιάθεση. Ως εκ τούτου η αναγνώριση μιας αποσχιστικής οντότητας δεν είναι επιτρεπτή. Η απόσχιση, σε αντίθεση με τη συναινετική διαίρεση (partition), δεν δημιουργεί per se κράτος με διεθνή προσωπικότητα. Το νομικό αυτό καθεστώς ενισχύεται από δύο άλλες πρωταρχικές αρχές της σύγχρονης διεθνούς κοινωνίας, τη μη επέμβαση σε άλλα κράτη και την μη χρήση ή απειλή βίας εναντίον τους, που στην περίπτωση που εξετάζουμε μεταφράζονται σε απαγόρευση βοήθειας σε αποσχιστικά κινήματα και σε μη απειλή των συνόρων και της εδαφικής ακεραιότητας μιας χώρας.[20]

Απόδειξη της ανθεκτικότητας αυτού του διεθνούς καθεστώτος είναι ότι, μεταξύ 1945 και 1990, ακόμη και αυθαίρετα οροθετημένα πολυεθνοτικά κράτη κατόρθωσαν να επιβιώσουν με την αρχική εδαφική τους μορφή, παρά τους μακρόχρονους και αιματηρούς πολέμους στους οποίους είχαν εμπλακεί, όπως η Βιρμανία (σημερινό Νιανμάρ), το Ζαΐρ, η Νιγηρία, το Σουδάν, το Τσαντ, το Ιράκ και άλλα. Μέσα σε σαράντα πέντε απόπειρες υπήρχε μόνο μία επιτυχής απόσχιση, το Ανατολικό Πακιστάν που έγινε το κράτος του Μπαγκλαντές, μια πράγματι πολύ ειδική περίπτωση: ένα αρχέτυπο «εσωτερικής αποικίας», σε χίλια μίλια απόσταση από το μητροπολιτικό κέντρο της χώρας, το Δυτικό Πακιστάν, και με μια τελική σφαγιαστική επίθεση με διαστάσεις γενοκτονίας. Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι επιτυχία αυτή του Ανατολικού Πακιστάν/Μπαγκλαντές δεν προήλθε από το γεγονός ότι επρόκειτο πράγματι για ακαταμάχητη περίπτωση μονομερούς αυτοδιάθεσης, αλλά λόγω του Ινδικού fait accompli, της στρατιωτικής επέμβασης, που μάλιστα είχε καταδικαστεί τότε από τον ΟΗΕ (προάσπιση δηλαδή της εδαφικής ακεραιότητας ad absurdum).[21]

20. Βλ., μεταξύ άλλων, τα εξής έργα: Richard A. Falk, «Janus Tormented: The International Law of Internal War», στο James N. Rosenau (επιμ.), *ό.π.*, σ. 194-248· Rosalyn Higgins, «Internal War and International Law», στο C. E. Black - Richard A. Falk (επιμ.), *The Future of the International Legal Order*, Princeton University Press, Princeton 1972, σ. 81-121· Rupert Emerson, «Self-Determination», *American Journal of International Law*, τόμ. 65, 1971, σ. 459-475· A. Rigo Sureda, *The Evolution of the Right to Self-Determination*, A. Sijthoff, Leiden 1973· James Crawford, *The Creation of States in International Law*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1979· Lee C. Buchheit, *ό.π.*, σ. 1-42. Επίσης στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Αντώνης Μπρεδήμας, *Αυτοδιάθεση λαών και εδαφικές διεκδικήσεις*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1986.

21. Ved P. Nanda, «Self-Determination in International Law: The Tragic Tale of

Το ανωτέρω καθεστώς ισχύει και σήμερα, αλλά έχει κλονιστεί συνεπεία των διαλυτικών τάσεων των τελευταίων τριών ετών και ειδικά της διεθνούς αποδοχής της ανεξαρτησίας της Σλοβενίας και Κροατίας.[22] Γι' αυτό σημειώνονται ορισμένες τάσεις τροποποίησής του όσον αφορά τα πλαίσια της αυτοδιάθεσης και την αλλαγή των συνόρων. Μια πρώτη προσπάθεια επαναπροσδιορισμού σε διακρατικό επίπεδο έγινε από πλευράς Ευρωπαϊκής Κοινότητας/ Ένωσης ως προς τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Θεωρήθηκε ότι οι επιμέρους δημοκρατίες μιας ομοσπονδίας μπορεί να καταστούν ανεξάρτητα κράτη, με βάση την αρχή uti possidetis όσον αφορά τα εσωτερικά σύνορα της ομοσπονδίας που έτσι μετατρέπονταν σε διεθνή. Στην ουσία επρόκειτο για μικρή μεταποίηση του υπάρχοντος καθεστώτος.[23] Όπως παρατηρεί ο Χρήστος Ροζάκης, η λύση αυτή ήταν μια σχεδόν «μηχανιστική αποδοχή» της αυτοδιάθεσης όπως εφαρμόστηκε στην απο-αποικιοποίηση (που, όπως είπαμε, είχε χαρακτήρα εδαφικό και όχι εθνικό-εθνοτικό)·[24] για τις εθνοτικές δε μειονότητες θεωρήθηκε ότι δεν υφίσταται αυτοτελές δικαίωμα μονομερούς αυτοδιάθεσης (απόσχισης). Η αυτοδιάθεση γι' αυτές θα περιορίζεται στην αναγνώριση από το κράτος της ξεχωριστής τους ταυτότητας και μειονοτικών δικαιωμάτων, δηλαδή η εξασφάλιση της επιβίωσης και ανάπτυξής τους.[25]

Two Cities - Islamabad (West Pakistan) and Dacca (East Pakistan)», *American Journal of International Law*, τόμ. 66, 1971, σ. 321-338· K.P. Misra, «Intra-State Imperialism: The Case of Pakistan», *Journal of Peace Research*, τόμ. 9, 1972, σ. 27-39· K.P. Misra, *The Role of the United Nations in the Indo-Pakistani Conflict, 1971*, Vikas, Delhi 1973.

22. Για τη διεθνή στάση στην περίπτωση της Σλοβενίας και Κροατίας και τον προβληματισμό από πλευράς διεθνούς δικαίου βλ. Marc Weller, «The International Response to the Dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia», *American Journal of International Law*, τόμ. 86, αρ. 3, 1992, σ. 569-607.

23. Σημειώνεται ότι η δυνατότητα μονομερούς διάλυσης ομοσπονδιών είχε από παλαιότερα απασχολήσει τους ειδικούς σε θέματα ομοσπονδιών και ολοκλήρωσης-ενοποίησης κρατών. Βλ. π.χ. Paul Taylor, *The Limits of European Integration*, Croom Helm, Λονδίνο 1983, σ. 269-275.

24. Χρήστου Ροζάκη, «Η αυτοδιάθεση των λαών και η αναγνώριση των κρατών: αναμοχλεύοντας δύο παραδοσιακούς όρους του διεθνούς δικαίου στην ευρωπαϊκή κρίση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, αρ. 2, 1993, σ. 14-16, 18-21, 21-22, 28-29.

25. *Στο ίδιο*, σ. 9-30. Βλ. επίσης Χρήστου Ροζάκη, «Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητα ιτη γιουγκοσλαβική κρίση και η Ελλάδα: μία ακόμη δομική απόκλιση ή μία ακόμα συγκυριακή εκτροπή;», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 16-24.

3. ΤΟ ΣΚΗΝΙΚΟ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ

Η περίοδος 1945 με 1989 έχει να μας παρουσιάσει πάνω από σαράντα ένοπλες αποσχιστικές συγκρούσεις, οι οποίες μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις επικαλυπτόμενες περιόδους:

— 1945-1959, περίοδος των σποραδικών μικρών διαμαχών σε διάφορα σημεία της Ασίας από τη Μέση Ανατολή ώς τη νοτιοανατολική Ασία.[26]

— 1960-1970, κυρίως αφρικανική (νότια της Σαχάρας) περίοδος, με πλέον γνωστές τις δύο περιπτώσεις causes célèbres, της Κατάγκας και της Μπιάφρας.[27]

— 1971-1979, κυρίως ασιατική περίοδος που ξεκίνησε με τη μόνη επιτυχή απόσχιση της περιόδου 1945-1990, το Ανατολικό Πακιστάν/Μπαγκλαντές το 1971.[28]

— 1980-1989, η τριτοκοσμική περίοδος με αποσχιστικές διαμάχες σε όλο τον Τρίτο Κόσμο με εξαίρεση τη Νότια Αμερική και γνωστότερες τις περιπτώσεις της Ερυθραίας (κίνημα που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1960), των Σιχ στις Ινδίες, των Ταμίλων στη Σρι Λάνκα, των Κούρδων (στην Τουρκία και το Ιράν) και την επισημοποίηση της απόσχισης των Τουρκοκύπριων, με τη μονομερή διακήρυξη ανεξαρτησίας.[29]

Η δεκαετία του 1980 παρουσίασε τις περισσότερες ένοπλες αποσχιστικές συγκρούσεις, περίπου είκοσι, με δεύτερη τη δεκαετία του 1960. Η δεκαετία του 1970 παρουσιάζει ύφεση, παρά την επιτυχή απόσχιση του Μπαγκλαντές που τότε είχε αναζωπυρώσει τις ελπίδες πολλών καταπιεζόμενων μειονοτήτων.

Η σημερινή μεταψυχροπολεμική περίοδος θα μπορούσε να χα-

26. Κούρδοι και Αζέροι του Ιράν, Νάγκα Ινδιών, Καρένοι (το παλαιότερα αποσχιστικό κίνημα που ακόμη συνεχίζεται) και άλλα κινήματα στη Βιρμανία και οι Νότιοι Μολούκοι στην Ινδονησία.

27. Επίσης Νότιο Σουδάν, Ερυθραία, Βόρειο Τσαντ, Νότια Κασάη (στο Ζαΐρ), Κούρδοι του Ιράκ, και διάφορα κινήματα στη Βιρμανία και την Ταϊλάνδη.

28. Επίσης οι Μόρο των Φιλιππίνων, οι Βαλούχοι του Πακιστάν, οι Παπούα του Δυτικού Ιριάν (Δυτική Νέα Γουινέα), οι Τουρκοκύπριοι κ.ά.

29. Επίσης οι Τιγραίοι και οι Ορόμο στην Αιθιοπία, οι Μισκίτο στη Νικαράγουα, η Μπουκανβίλια στην Παπούα-Νέα Γουινέα και άλλα. Άλλες συγκρούσεις συνεχίζονταν, όπως των Καρένων και των Ερυθραίων. Επίσης το 1988 παρουσιάζονται δύο ιδιαίτερα δύσκολες περιπτώσεις, οι Κασμίροι του κράτους Τζάμου και Κασμίρ της Ινδίας (το πρόβλημα του Κασμίρ που ξεκινά από το 1948 δεν ήταν πριν αποσχιστικό) και οι Αρμένιοι του Ναγκόρνο Καραμπάχ, που το 1988 ζητούσαν ένωση με το σοβιετικό ομόσπονδο κράτος της Αρμενίας.

ρακτηριστεί ως ευρωασιατική. Με το πέρας του Ψυχρού Πολέμου και με το ξεκίνημα της δεκαετίας του 1990, υπήρξε αύξηση του συνολικού αριθμού των αποσχιστικών κινημάτων. Δεν παρουσιάζονται πλέον μόνο στον Τρίτο Κόσμο, αλλά και στον πρώην Δεύτερο Κόσμο, στην Ανατολική Ευρώπη. Εκτός από τις επιτυχείς αποσχίσεις της Κροατίας και Σλοβενίας,[30] και τελικά (μετά από τρεις δεκαετίες ενόπλου αγώνα) της Ερυθραίας,[31] έχουμε μεταξύ άλλων τους Αρμένιους του Ναγκόρνο (Ορεινού) Καραμπάχ στο Αζερμπαϊτζάν,[32] την Αμπχαζία και τη Νότια Οσσετία στη Γεωργία,[33] τους Ρώσους της Υπερ-Δνειστρίας και τους Γκαγκαούζους στη Μολδαβία,[34] τους Τσετσένους της Τσετσένο-Ιγκουσέτσιας στη Ρωσική Ομοσπονδία,[35] την Βόρεια Σομαλία (Σομάλιλαντ)[36] και τις παρεπόμενες αποσχίσεις απ' τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας (Κράινα, Σέρβοι και Κροάτες Βοσνίας-Ερζεγοβίνης). Επίσης υπάρχει και η μονομερής δήλωση ανεξαρτησίας του Κόσσοβου (Κοσσυφοπέδιο)[37] –μια απόσχιση για την ώρα μόνο στα χαρτιά– και οι απο-

30. Χρήστου Ροζάκη, «Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη γιουγκοσλαβική κρίση και η Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 16-24· Marc Weller, *ό.π.*, σ. 569-607· Sabrina Petra Ramet, «War in the Balkans», *Foreign Affairs*, τόμ. 71, αρ. 4, 1992, σ. 79-98· James Gow - Lawrence Freedman, «Intervention in a Fragmented State: The Case of Yugoslavia», στο Nigel Rodley (επιμ.), *The Loose Bonds of Wickedness*, Brassey's, Λονδίνο 1992, σ. 93-132· John Zametica, «The Yugoslav Conflict», *Adelphi Papers*, αρ. 270, IISS, Λονδίνο 1992· Lenard J. Cohen, «The Disintegration of Yugoslavia», *Current History*, Νοέμβριος 1992, σ. 369-375· Paul-Marie de la Gorce, «La coûteuse myopie de la communauté internationale», *Le Monde Diplomatique*, Ιούλιος 1992.

31. Βλ. π.χ. *The Economist*, 19.3.1991, σ. 56· 8.6.1991, σ. 74-75· 7.12.1991, σ. 61-62· 14.12.1991, σ. 56· *Newsweek*, 27.1.1992, σ. 26· *The Economist*, 27.6.1992, σ. 46-47· 20.3.1993, σ. 48· 24.3.1993, σ. 20· *Time*, 3.5.1993, σ. 47.

32. Βλ. π.χ. *The Economist*, 9.1.1993, σ. 31 και 34· 18.1.1993, σ. 30· 7.3.1993, σ. 27-28· 10.4.1993, σ. 32· 23.5.1993, σ. 29 και 33.

33. Βλ. π.χ. *The Economist*, 2.3.1991, σ. 34· 3.10.1992, σ. 33· 17.10.1992, σ. 34· 30.1.1993, σ. 29-30. Επίσης Pavel K. Baev, «Peace-keeping as a Challenge to European Borders», *Security Dialogue*, τόμ. 24, αρ. 2, 1993, σ. 145.

34. Pavel K. Baev, *ό.π.*, σ. 144· *The Economist*, 10.8.1993, σ. 19-20.

35. *The Economist*, 27.3.1993, σ. 26, και 24.7.1993, σ. 31.

36. Rkiya Omaar, «Somalia: At War with Itself», *Current History*, Οκτώβριος 1991, σ. 233-234. Επίσης *International Herald Tribune*, 1.10.1993.

37. Fehmi Agani, «Kossovo: A Battle of Will», *International Politics: A Balkan Review of Current Affairs*, Άνοιξη 1993, σ. 54-57· «Preventing the Spread of War in the Balkans», *Report on the Action Seminar on Human Rights and Democracy in Kosovo/a*, Minority Rights Group, Φεβρουάριος 1993. Βλ. επίσης *The Economist*, 24.10.1992, σ. 30.

σχιστικές τάσεις σε διάφορα σημεία της Ρωσικής Ομοσπονδίας και κατά πρώτο λόγο του Ταταρστάν καθώς και στη Βόρεια Οσσετία (που τείνει σε ένωση με τη Νότια Οσσετία της Γεωργίας), το Μπασκορτοστάν, τη Σάχα (πρώην Γιακουτία) και τη Σιβηρία.[38]

Κατά την περίοδο αυτή ορισμένες αρχικές αποσχίσεις (με μονομερή διακήρυξη) κατέληξαν σε σχετικά ειρηνικές συναινετικές διαιρέσεις όπως συνέβη με τις Εσθονία, Λεττονία και Λιθουανία, και με τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, με πρωταγωνιστικό ρόλο και από πλευράς Ρωσικής Ομόσπονδης Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Σοβιετικής Ένωσης.[39] Σήμερα, μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας, υπάρχουν άνω των είκοσι αποσκιρτήσεις. Επιπλέον αυτών που αναφέραμε, συνεχίζονται οι ένοπλες αγώνες των Ταμίλων στη Σρι Λάνκα, των Κούρδων στην Τουρκία, υπάρχει το de facto αυτόνομο κράτος των Κούρδων στο Ιράκ, η Βόρεια Κύπρος, οι Κασμίροι στο ινδικό ομόσπονδο κράτος Τζάμου και Κασμίρ, το Νότιο Σουδάν, οι συνεχιζόμενες αποσχίσεις στον Μυανμάρ (Καρένοι και άλλοι), και άλλες λιγότερο γνωστές περιπτώσεις. Άλλοι δε όπως οι Κούρδοι του Ιράν, οι Βαλούχοι του Πακιστάν, οι Μόρο των Φιλιππίνων ή οι Παπούοι του Δυτικού Ιριάν (Δυτική Νέα Γουινέα) κάθε άλλο παρά μπορούν να θεωρηθούν περιπτώσεις περατωμένες τόσο μάλλον που τα εν λόγω κράτη επιλέγουν τη μέθοδο της καταπίεσης ή χειραγώγησης των μειονοτήτων αυτών.

Ας στραφούμε τώρα σε ορισμένα ενδεικτικά συμπεράσματα της έρευνας μας για τη διεθνή πλευρά των ένοπλων αποσχιστικών συγκρούσεων για την περίοδο 1945-1989.

38. Βλ. *The Economist*, 7.9.1991, σ. 26· 14.3.1992, σ. 31-32· 28.3.1992, σ. 31-32· 5.9.1992, σ. 25-26· 27.3.1993, σ. 25-7· 10.7.1993, σ. 19-21· 17.7.1993, σ. 29-30.

39. Βλ. *Time*, 22.1.1990, σ. 6-12· *The Economist*, 23.3.1991, σ. 25-26,· 14.12.1991, σ. 32-3. Για μια ανάλυση των αιτίων της διάλυσης βλ. Teresa Rakowska-Harmstone, «Chickens Coming Home to Roost: A Perspective on Soviet Ethnic Relations», *Journal of International Affairs*, τόμ. 45, αρ. 2, 1992, σ. 519-548. Επίσης Χριστόδουλος Γιαλουρίδης, «Το ζήτημα των εθνοτήτων: Από τον "Σοβιετικό λαό" στην εθνική σύγκρουση», στο Χριστόδουλου Γιαλουρίδη - Χαράλαμπου Τσαρδανίδη (επιμ.), *Η Σοβιετική Ένωση: από την μετεξέλιξη στην αποσύνθεση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 92-125.

4. Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΣΧΙΣΤΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ, 1945-1989[40]

Κατά την περίοδο 1945-1989 οι διακρατικοί οργανισμοί σε ελάχιστες περιπτώσεις απασχολήθηκαν με τέτοιες διενέξεις και όποτε πήραν πρωτοβουλία ήταν κατά της απόσχισης (π.χ. ειρηνευτικές δυνάμεις του ΟΗΕ στην Κατάγκα) ακόμη και στις μεσολαβητικές τους προσπάθειες (π.χ. καλές υπηρεσίες Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας και Γενικού Γραμματέα της Κοινοπολιτείας στον νιγηριανό αποσχιστικό πόλεμο). Περισσότερο ουδέτερη υπήρξε η ανάμιξη του ΟΗΕ στο Κυπριακό, αυτό όμως οφείλεται στο ότι η διένεξη δεν είχε εξ υπαρχής αποσχιστικό χαρακτήρα. Μόνο ο Οργανισμός Ισλαμικής Διάσκεψης επιδεικνύοντας ενδιαφέρον για τους Μόρο (μουσουλμάνους) των Φιλιππίνων (δηλαδή σ' ένα κράτος μη μέλος του οργανισμού αυτού) φάνηκε στη μεσολαβητική του προσπάθεια να παίρνει το μέρος του αποσχιστικού κινήματος, χωρίς όμως να ασπάζεται τη μονομερή απόσχιση και δηλώνοντας μάλιστα σεβασμό προς την εδαφική ακεραιότητα των Φιλιππίνων. Γενικότερα, κατά την περίοδο 1945-1990 κανένας διακρατικός οργανισμός δεν υποστήριξε το διαμελισμό ενός κράτους-μέλους του (ούτε καν στην περίπτωση της ανηλεούς σφαγής στο Ανατολικό Πακιστάν το 1971). Τοποθετήθηκαν δηλαδή εκάστοτε σύμφωνα προς τις καταστατικές αρχές των οργανισμών τους και προς το ισχύον Διεθνές Δίκαιο.[41]

Ορισμένα επιμέρους κράτη υπήρξαν πιο ριψοκίνδυνα. Τα γειτονικά στάθηκε δύσκολο να μην εμπλακούν ως ένα σημείο με το ένα ή με το άλλο μέρος στην αποσχιστική συμπλοκή και μάλιστα με την ακόλουθη συμπτωματολογία: τα γειτονικά προς την περιοχή που ελεγχόταν από τους αποσχιστές έκλιναν προς το μέρος τους, ενώ αντίθετα αυτά που γειτόνευαν με την περιοχή που ελεγχόταν

40. Για περισσότερες λεπτομέρειες για την έρευνα αυτή και τα συμπεράσματά της βλ. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, ό.π., σ. 46-211· Alexis Heraclides, «Secessionist Minorities and External Involvement», *ό.π.*, σ. 351-378.

41. Όπως έχουν δηλώσει επιγραμματικά τουλάχιστον δύο γενικοί γραμματείς του ΟΗΕ, ο Ου Θαντ και πιο πρόσφατα ο Μπούτρος-Γκάλι. Υπενθυμίζεται ότι ένας γενικός γραμματέας του ΟΗΕ –από τους πλέον επιφανείς– ο Νταγκ Χάμερσολντ, έπεσε θύμα αποσχιστικού πολέμου. Σκοτώθηκε το Σεπτέμβριο του 1961 καθώς κατευθυνόταν αεροπορικώς στην αποσχιστική Κατάγκα για να αντιμετωπίσει τα υπερβολικά αιτήματα των αποσχιστών υπό την ηγεσία του Τσόμπε.

από τις κρατικές δυνάμεις έκλιναν υπέρ των τελευταίων. Υποστηρικτής αποσχιστών ήταν συνήθως ο «εχθρός» του κράτους που απειλούνταν με απόσχιση, ειδικά εάν επρόκειτο περί γειτονικού κράτους. Σε αντίθεση με τις προβλέψεις πολλών περί νεοαποικισμού, οι πρώην αποικιακές δυνάμεις απέφυγαν να εμπλακούν και πάντως δεν υποστήριξαν τους αποσχιστές, με ελάχιστες εξαιρέσεις (περίπτωση Βελγίου έναντι Κατάγκας κατά τον πρώτο ενάμιση χρόνο της απόσχισης, το 1960-1961)· όταν δε ενεπλάκησαν υποστήριξαν κατά κανόνα την κυβέρνηση στον αγώνα της κατά της απόσχισης. Οι Δυτικές χώρες οι οποίες υποστήριξαν αποσχιστικά κινήματα περιορίστηκαν κυρίως στο να δίνουν κεκαλυμμένη βοήθεια παρά ανοικτή διπλωματική υποστήριξη. Από πλευράς υπερδυνάμεων, η Σοβιετική Ένωση, η οποία σε επίπεδο αρχών δεν ήταν κατά της ιδέας της απόσχισης, δεδομένης της λενινιστικής αντίληψης περί εθνικής αυτοδιάθεσης (η οποία και συμβάδιζε με αυτήν του Γούντροου Ουίλσον),[42] είχε βοηθήσει περισσότερα αποσχιστικά κινήματα παρά οι Ηνωμένες Πολιτείες. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, λόγω και της ιστορικής τους εμπειρίας (τον αποσχιστικό εμφύλιο πόλεμο του 1861-1865), υπήρξαν τις περισσότερες φορές αδιάφορες και άλλες φορές υποστηρικτές των απειλουμένων από απόσχιση κρατών. Στις δε λίγες περιπτώσεις που βοήθησαν αποσχιστικά κινήματα το έκαναν κρυφά (κυρίως με χρηματική βοήθεια) και σε επίπεδο μυστικών υπηρεσιών (όπως με τους Κούρδους του Ιράκ το 1974-1975 και τους Μέο της Ταϊλάνδης). Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι οι δύο υπερδυνάμεις σπάνια ανταγωνίστηκαν η μία την άλλη στο πλαίσιο ενός αποσχιστικού πολέμου (οι δύο πιο γνωστές εξαιρέσεις είναι η περίπτωση της Αιθιοπίας-Ερυθραίας κατά την εποχή του Χαϊλέ Σελάσιε και του Ιράκ-Κούρδων το 1974-1975).

Ως προς το περιεχόμενο και την έκταση της υποστήριξης, κατά την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου τα περισσότερα κράτη που έκλιναν υπέρ αποσχιστικών κινημάτων προέβησαν σε ηθική και διπλωματική υποστήριξη παρά σε υλική βοήθεια, κάτι που φαίνεται

42. Η λενινιστική αυτή θέση, την οποία αντιστρατεύονταν άλλοι πιο ορθόδοξοι μαρξιστές της εποχής εκείνης όπως η Ρόζα Λούξεμπουργκ, βρήκε τον απόηχο της στο Σοβιετικό Σύνταγμα που επέτρεπε την απόσχιση σοβιετικών δημοκρατιών. Για λεπτομερή παρουσίαση του «εθνικού ζητήματος» στο μαρξισμό βλ. Walker Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton University Press, Princeton 1984.

να επαληθεύει τη συμβατική επί του θέματος άποψη. Αλλά πιο ενδελεχής έρευνα έδειξε ότι η πρώτη συναντάται κυρίως όταν πρόκειται για ελάσσονος ή έμμεσης υποστήριξης (π.χ. έκφραση ανησυχίας για τη διαμάχη, ανθρωπιστικό ενδιαφέρον). Αντίθετα, σε μείζον επίπεδο, η υλική βοήθεια (όπλα, χρήματα, στρατιώτες, κλπ.) ήταν πιο συχνή από ό,τι η διπλωματική βοήθεια σε υψηλό επίπεδο (αναγνώριση, ανοιχτή υποστήριξη ή διπλωματική εκστρατεία υπέρ ενός αποσχιστικού κινήματος). Σε περίοδο σχεδόν μισού αιώνα (1945-1990) «πρόωρη αναγνώριση», δηλαδή κατά παράβαση των κανόνων του Διεθνούς Δικαίου, έλαβε χώρα μόνο από επτά κράτη (αν και ορισμένες άλλες χώρες είχαν φθάσει πολύ κοντά στην αναγνώριση ειδικά ως προς την Κατάγκα και την Μπιάφρα): πέντε στην περίπτωση της Μπιάφρας (Τανζανία, Γκαμπόν, Ακτή Ελεφαντοστού, Ζάμπια και Αϊτή), μία στην περίπτωση του Μπαγκλαντές (η Ινδία λίγο πριν εισβάλει στρατιωτικά στο Ανατολικό Πακιστάν και καταστήσει το Μπαγκλαντές κρατική οντότητα) και η αναγνώριση από την Τουρκία της «Τουρκοκυπριακής Δημοκρατίας της Βόρειας Κύπρου» στο τμήμα της Κύπρου που βρισκόταν από το 1974 υπό τουρκική στρατιωτική κατοχή.

Όσον αφορά τους λόγους που υπαγορεύουν την υποστήριξη αποσχιστικών κινημάτων, η πιο διαδεδομένη άποψη είναι ότι αυτό γίνεται για λόγους σκοπιμότητας, δηλαδή για λόγους πολιτικούς, γεωπολιτικούς, στρατιωτικούς ή οικονομικούς του εμπλεκόμενου κράτους. Λιγότερη σημασία αποδίδεται στους συγκινησιακούς παράγοντες[43] (ανθρωπιστικοί λόγοι, εθνοτική, θρησκευτική, πολιτισμική, φυλετική ή ιδεολογική αλληλεγγύη και πεποίθηση ότι η μειονότητα έχει το δίκαιο με το μέρος της). Η εμπειρική μας έρευνα δεν επαλήθευσε την ανωτέρω θέση. Δεν βρέθηκε δηλαδή ότι οι ιδιοτελείς λόγοι συναντώνται συχνότερα. Γενικά, λίγο πολύ υπήρχε εξισορρόπηση μεταξύ των δύο κατηγοριών κινήτρων. Μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις κρατών που ενεπλάκησαν, τα κίνητρα τους ήταν κυρίως μη συμφεροντολογικά αλλά λόγοι ταύτισης με την πάσχουσα πληθυσμιακή ομάδα, ή λόγοι αρχής, δηλαδή ότι η υπόθεση αυτή ήταν δίκαιη.[44] Ακόμη και αν πρόκειται σε ορισμένες πε-

43. Βλ. για τη διάκριση μεταξύ αυτών των δύο κατηγοριών κινήτρων (ως instrumental και affective) Astri Suhrke - Lena Garner Noble, «Introduction», στο Astri Suhrke - Lena Garner Noble (επιμ.), *ό.π.*, σ. 17-18, και Joseph Rothschild, *ό.π.*, σ. 186.

44. Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Po-*

ριπτώσεις για επιτήδεια κάλυψη των πραγματικών τους κινήτρων (ώστε να μην τα εντοπίσουν ούτε οι ανεξάρτητοι σχολιαστές), το κόστος των ζημιών που υφίσταντο τα κράτη αυτά ήταν τέτοιο ώστε να μη δικαιολογείται στενό συμφέρον ή έστω μόνο στενό συμφέρον. Άλλο ενδιαφέρον συμπέρασμα της έρευνάς μας είναι ότι όταν η βοήθεια συμπεριλάμβανε οπλισμό, χρήματα, εκγύμναση και άλλη συναφή υψηλού επιπέδου υλική βοήθεια, τότε τα κίνητρα ήταν κυρίως ιδιοτελή. Στην περίπτωση όμως εκτεταμένης ανοιχτής υποστήριξης, όπως με αναγνώριση (του αποσχιστικού κράτους ή του κινήματος ως απελευθερωτικού) ή με υποστήριξη της εν λόγω αποσχιστικής αυτοδιάθεσης, εξίσου σημαντικό ρόλο φαίνεται να έπαιξαν οι λόγοι συγκινησιακής υφής. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι η αναγνώριση, για να λάβει χώρα –ενόψει μάλιστα και της διεθνούς κατακραυγής– θα πρέπει να βασίζεται και στην πεποίθηση ότι η συγκεκριμένη χωριστική υπόθεση είναι δίκαιη. Μια τέτοια πεποίθηση οδηγεί με τη σειρά της σε πιο ειλικρινή και πιστευτή δικαιολόγηση της αναγνώρισης και βέβαια σε καλύτερη εικόνα της χώρας που επεμβαίνει. Σημειώνεται τέλος πως βρέθηκε ότι συγχριτικά οι μικρές χώρες ενεπλάκησαν πιο συχνά για συγκινησιακούς λόγους από ό,τι οι μεγαλύτερες χώρες.

Ας δούμε τώρα τους ανασταλτικούς παράγοντες ως προς την υποστήριξη μιας απόσχισης. Πέρα από το απαγορευτικό διεθνές νομικό καθεστώς, άλλοι βασικοί λόγοι κατά της υποστήριξης σε αποσχιστικά κινήματα είναι οι καλές ή λεπτές σχέσεις με το κράτος που απειλείται από απόσχιση, η έλλειψη δυνατοτήτων[45] για παρέμβαση και η δυσανάλογη ζημία από τυχόν ανάμειξη έναντι του προσδοκώμενου οφέλους. Επίσης η μη υποστήριξη οφείλεται σε θέμα αρχής, επειδή μια χώρα είναι γενικά κατά τέτοιων λύσεων σε εθνοτικές διαμάχες, ή επειδή δεν πιστεύει ότι το συγκεκριμένο αποσχιστικό κίνημα έχει το δίκαιο με το μέρος του. Αν μια αποσχιστική υπόθεση «δεν πείθει», τότε η εξωτερική βοήθεια –που όπως είπαμε δεν επιτρέπεται– είναι ακόμη πιο δύσκολο να δικαιολογηθεί. Πάντως ακόμη και χώρες που υπήρξαν δριμύτατα αντιαποσχιστικές στην ιστορική τους πορεία έχουν σε ορισμένες περιπτώ-

---

litics, ό.π., σ. 203-210· του ιδίου, «Secessionist Minorities and External Involvement», *ό.π.*, σ. 371-372.

45. C.R. Mitchell, «Civil Strife and the Involvement of External Parties», *International Studies Quarterly*, τόμ. 14, 1970, σ. 172.

σεις υποστηρίξει αποσχιστικά κινήματα, όπως η Ινδία με το Ανατολικό Πακιστάν/Μπανγκλαντές και αρχικά με τους Ταμίλους της Σρι Λάνκα, ή το Ιράν και οι Ηνωμένες Πολιτείες προς τους Κούρδους του Ιράκ (το 1974-1975). Ο κύριος ανασταλτικός παράγοντας (για υποστήριξη ή για μεγαλύτερη υποστήριξη αντίστοιχα) υπήρξε ο φόβος αντιποίνων από μέρους του εμπλεκομένου και η αρνητική αντίδραση άλλων κρατών, ειδικά γειτονικών κρατών, περιφερειακών δυνάμεων ή μεγάλων δυνάμεων. Δεύτερος σε σημασία ήταν ο εσωτερικός παράγοντας, κυρίως η αντίδραση της κοινής γνώμης ή της αντιπολίτευσης, η ταύτιση ή η συνάφεια (λόγω εθνοτικών, θρησκευτικών, πολιτισμικών, φυλετικών ή ιδεολογικών λόγων) με το έθνος ή το κράτος που απειλείται από την απόσχιση ή ο φόβος παρακίνησης χωριστικών τάσεων στο έδαφος τους. Αντίθετα, σε λίγες περιπτώσεις λόγοι οικονομικοί εμπόδισαν παρέμβαση ή την περιόρισαν, σε αρκετές δε περιπτώσεις οι χώρες που παρενέβησαν είχαν οικονομικό κόστος και μάλιστα σοβαρό λόγω της εμπλοκής τους, όπως οι αφρικανικές χώρες που αναγνώρισαν και στήριξαν την Μπιάφρα.

Το απαγορευτικό διεθνές σύστημα φαίνεται ότι υπήρξε ανασταλτικός παράγοντας, εκπλήρωσε δηλαδή ως ένα σημείο τον προορισμό του. Χαρακτηριστικό είναι ότι πολλές παρεμβάσεις ήταν μυστικές, τα εν λόγω κράτη τις διέψευδαν ή απέφυγαν να τις κλιμακώσουν παρά τις σχετικές εκκλήσεις των αποσχιστών. Επίσης, κράτη που σε ένα μεταγενέστερο στάδιο προμήθευσαν υψηλού επιπέδου βοήθεια υπήρξαν αρχικά πολύ προσεκτικά. Αλλά χωρίς άλλο η πλέον πειστική ένδειξη για την επιρροή του απαγορευτικού ρόλου του διεθνούς συστήματος είναι η μη φιλική ή εχθρική στάση των περισσότερων κρατών στις λίγες περιπτώσεις που τα θέματα αυτά απασχόλησαν διακρατικούς οργανισμούς και η αντίστοιχη στάση των οργανισμών αυτών.[46]

5. ΑΠΟΣΧΙΣΤΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗ, 1990-1993

Ο μεταψυχροπολεμικός κόσμος έχει μόνο τέσσερα χρόνια ζωή. Τα συμπεράσματα που μπορούμε να διαγράψουμε θα είναι λοιπόν

46. Υπέρ του ενδεχομένου να έδρασε ανασταλτικά το διεθνές νομικό καθεστώτος συνηγορεί και η έρευνα στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας, π.χ. διαμόρφωση εικόνων όντας μέλος ενός συνόλου, συμμόρφωση με την εξουσία, απάθεια του παρευρισκομένου και γενικότερα δυναμική των ομάδων.

κατ' ανάγκην ιμπρεσιονιστικά και sub reservatio tempore.

Ως προς τα ειδοποιά στοιχεία της αποσχιστικής τάσης –την αιτιολογία της αποσκίρτησης– οι βασικές σταθερές παραμένουν. Υπάρχουν ορισμένα νέα στοιχεία που όμως δεν αλλάζουν το ευρύτερο σκηνικό. Είχαμε για πρώτη φορά κυρίαρχη πλειοψηφία να επιζητεί ανεξαρτησία, τη Ρωσική Ομοσπονδία της Σοβιετικής Ένωσης. Βέβαια σ' αυτή την περίπτωση δεν ετέθη θέμα απόσχισης αλλά διάλυσης, όπως και έγινε. Αντίθετα το θέμα τίθεται περισσότερο για την περίπτωση κυρίαρχης μειοψηφίας ή ακριβέστερα κυρίαρχης μειονότητας που χάνει την παντοδυναμία της (π.χ. αν κερδίσουν έδαφος οι θέσεις των ακραίων Αφρικάανς του Afrikaans Resistance Movement για τη δημιουργία κράτους των Μπόερς σε τρεις επαρχίες της Νότιας Αφρικής). Άλλο καινούριο στοιχείο, που πρωτοεμφανίστηκε το 1988 με το Ναγκόρνο Καραμπάχ, είναι ότι προέκυψε απόσχιση και από περιοχή που δεν διαθέτει διεθνή σύνορα ή έξοδο σε διεθνή ύδατα, κάτι που βλέπουμε και με τους Τατάρους του Ταταρστάν, που όμως είναι μέχρι σήμερα προσεκτικοί στις χωριστικές τους αξιώσεις έναντι της Μόσχας.[47] Ένα άλλο αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ότι ορισμένα από τα αποσχιστικά κινήματα των τελευταίων χρόνων δεν είναι ακραιφνώς αποσχιστικά αλλά επιδιώκουν ένωση με ήδη ανεξάρτητο κράτος, όπως το κίνημα στα τέλη της δεκαετίας του 1970 των Σομαλών της Αιθιοπίας που οδήγησε τότε σε πόλεμο Αιθιοπίας-Σομαλίας. Συναφές είναι και το ότι η εθνοτική ταυτότητα εμφανίζεται σήμερα πιο συχνά ως κίνητρο για παρέμβαση τρίτου στη διένεξη.[48] Αλλά ίσως το πλέον ριζοσπαστικό νέο στοιχείο είναι ότι ο εξωτερικός παράγοντας φαίνεται να παίζει πιο σημαντικό ρόλο, από ό,τι το 1945-1989,

47. Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι Τάταροι, αν και δηλώνουν ανεξαρτησία, δεν έχουν προβεί σε απόσχιση όπως οι Τσετσένοι (η Τσετσνία διαθέτει διεθνή σύνορα). Οι δε Αρμένιοι του Ναγκόρνο Καραμπάχ (που είναι περικυκλωμένο από το Αζερμπαϊτζάν) έχουν «δεθεί» σε πολλά σημεία με την Αρμενία. Αποσχιστικές τάσεις είχε στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η Μπουγκάντα της Ουγκάντας, πλην όμως δεν προχώρησε σε απόσχιση (η περιοχή των Μπαγκάντα δεν έχει διεθνή σύνορα αλλά ελέγχουν το κέντρο της χώρας, την πρωτεύουσα Καμπάλα). Ως τώρα έχουμε μόνο μία περίπτωση ανεξάρτητης χώρας τελείως περικυκλωμένης από μία άλλη, το Λεσότο που περιβάλλεται από τη Νότια Αφρική.

48. Η αποσχιστική ανεξαρτησία φαίνεται σαν καλύτερο «εισιτήριο» από ό,τι η δήλωση περί ένωσης. Έτσι οι Αλβανοί του Κόσσοβου ανακηρύσσουν ανεξαρτησία, και οι Αρμένιοι του Ναγκόρνο Καραμπάχ και η Αρμενία, ενώ το 1988-1989 μιλούσαν για ένωση, από το 1991 και έπειτα μιλούν για ανεξαρτησία του Ναγκόρνο Καραμπάχ.

στην επιλογή της αποσχιστικής λύσης, αν και τούτο συνεχίζει να μην αποτελεί προϋπόθεση sine qua non. Ενδέχεται να παίζει πλέον, ειδικά στο πλαίσιο της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, και ρόλο επιταχυντικό ή ακόμη και υποδαύλισης και να μην περιορίζεται στο να είναι μία από τις ιστορικές αιτίες ή μία από τις παραμέτρους στην τελική απόφαση για αποσκίρτηση. Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι τώρα έχουμε περισσότερες «Κατάγκες».

Γενικότερα, πιο ανάγλυφες είναι οι διαφορές του χθες από το σήμερα όσον αφορά τη διεθνή διάσταση. Τα νέα στοιχεία που εμφανίστηκαν, ειδικά κατά την περίοδο 1991-1993, είναι τα ακόλουθα.

Το πιο εμφανές καινούριο στοιχείο είναι ότι οι διακρατικοί οργανισμοί, και συγκεκριμένα η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η ΔΑΣΕ (Διάσκεψη για την Ασφάλεια και την Συνεργασία στην Ευρώπη), η Κοινοπολιτεία Ανεξαρτήτων Κρατών (ΚΑΚ) καθώς και ο ΟΗΕ ασχολούνται με αποσχιστικές συγκρούσεις παρεμβαίνοντας με ρόλο μεσολαβητικό, παρατηρητών ή ειρηνευτικών δυνάμεων και ο ρόλος τους δεν είναι πλέον ρόλος σχεδόν εξ ορισμού ασφαλιστικός της χώρας της οποίας απειλείται η εδαφική ακεραιότητα. Τώρα εμφανίζονται πιο ισομερείς ή και κλίνουν υπέρ των αποσχιστικών κινημάτων. Στην περίπτωση της Σλοβενίας και της Κροατίας, οι διεθνείς οργανισμοί (η «συλλογική συνείδηση των κρατών»), και κυρίως η ΔΑΣΕ και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και κατόπιν ο ΟΗΕ, αφού αρχικά προσπάθησαν να μεσολαβήσουν και να αποτρέψουν τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας, τελικά έκλιναν υπέρ των αποσχιστικών οντοτήτων, κατέληξαν ότι δεν πρόκειται για αποσχίσεις (αλλά ότι είχαν δικαίωμα αυτοδιάθεσης ως συστατικές δημοκρατίες) και τις αναγνώρισαν.[49] Οι μεσολαβητικές και άλλες προσπάθειες της ΔΑΣΕ στη σύγκρουση του Ναγκόρνο Καραμπάχ τείνουν να τοποθετούν στο ίδιο περίπου επίπεδο το αποσχιστικό κίνημα των εντόπιων Αρμενίων ως έγκυρου συνομιλητή με το κράτος του Αζερμπαϊτζάν.[50] Χαρακτηριστική είναι επίσης η στάση

49. Βλ. *εδώ*, σημ. 30. Ειδικά για τον ρόλο της ΔΑΣΕ βλ. Rob Zaagman, «The CSCE and the Yugoslav Crisis», *Helsinki Monitor: Quarterly on Security and Cooperation in Europe*, τόμ. 3, αρ. 1, 1993, σ. 43-50.

50. Arie Bloed, «CSCE in the Post-Helsinki-II Era», *Helsinki Monitor: Quarterly on Security and Cooperation in Europe*, τόμ. 3, αρ. 4, 1992, σ. 79· «CSCE Process in Progress», *Helsinki Monitor: Quarterly on Security and Cooperation in Europe*, τόμ. 4, αρ. 2, 1993, σ. 47-48· «Alternative CSCE in the Making?», *Helsinki Monitor: Quarterly on Security and Cooperation in Europe*, τόμ. 4, αρ. 3, 1993, σ. 56.

του ΟΗΕ, που κυριολεκτικά διέσωσε τους Κούρδους του Ιράκ με την υιοθέτηση της βρετανικής πρότασης περί δημιουργίας ζώνης ασφαλείας, κάτι που δεν είχε συμβεί στο παρελθόν σε ανάλογες περιστάσεις όσον αφορά τους Κούρδους του Ιράκ (όπως την άνοιξη του 1975 ή όταν ο ιρακινός στρατός χρησιμοποίησε χημικά όπλα κατά άμαχου πληθυσμού τον Μάρτιο του 1988).[51]

Οι πρωτοβουλίες των διεθνών οργανισμών κατά την περίοδο 1991-1993 έχουν το αντίθετο αποτέλεσμα από ό,τι είχαν στο παρελθόν. Στο μέτρο που εμπλέκονται τείνουν μάλλον να παγιώνουν την κατάσταση υπέρ της αποσχιστικής οντότητας (όπως συμβαίνει στην περίπτωση των Κούρδων που αναφέραμε, στην Κράινα, και ώς ένα σημείο στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, τη Μολδαβία και τη Γεωργία).[52] Πιο λειτουργική διαγράφεται μια νέα τάση των διεθνών οργανισμών και κυρίως της ΔΑΣΕ, η έγκαιρη προειδοποίηση για την αποτροπή εθνοτικών συγκρούσεων. Αξιομνημόνευτος είναι ο καινοφανής νέος θεσμός στο πλαίσιο της ΔΑΣΕ του Ύπατου Αρμοστή για τις Εθνικές Μειονότητες, που ήδη έχει αναλάβει δραστηριότητα στα Βαλτικά κράτη (ρωσική μειονότητα), τη Σλοβακία (ουγγρική μειονότητα) και την Αλβανία (ελληνική μειονότητα) και του οποίου τα καθήκοντα δίνουν μια άνευ προηγουμένου δυνατότητα παρέμβασης στα εσωτερικά μιας χώρας και μάλιστα σε τόσο λεπτά ζητήματα για τα κράτη.[53]

Δεύτερο νέο στοιχείο είναι ότι το επίπεδο εμπλοκής άλλων κρατών με παροχή όπλων, χρημάτων ή διπλωματικής υποστήριξης βρίσκεται σε άνοδο σε σύγκριση με τις προηγούμενες δεκαετίες. Είναι φανερό ότι από τα μέσα του 1991 και έπειτα η εξωτερική παρέμβαση φαίνεται στα κράτη λιγότερο επιζήμια, σε μια εποχή που τα αρχικό ταμπού εναντίον της απόσχισης έχει σε κάποιο βαθμό αμβλυνθεί. Δεν θεωρείται πλέον βέβαιο ότι στο τέλος η κυβέρνηση θα μπορέσει να εξασφαλίσει την απαραίτητη βοήθεια από κράτη ή διακρατικούς οργανισμούς για να υπερνικήσει και να εξουδετερώσει τους αποσχιστές (περίπτωση Σλοβενίας και Κροα-

51. Ismet Chérif Vanly, «Kurdistan in Iraq», στο Gérard Chaliand (επιμ.), *People without a Country: The Kurds and Kurdistan*, Zed Press, Λονδίνο 1980, σ. 19-92· John Bulloch - Harvey Morris, *No Friends but the Mountains: The Tragic History of the Kurds*, Penguin Books, Λονδίνο 1992, σ. 26-49, 142-145.

52. Pavel K. Baev, *ό.π.*, σ. 140-145.

53. Βλ. για θεσμό αυτό Alexis Heraclides, *Helsinki-II and its Aftermath: The Making of the CSCE into an International Organization*, Pinter Publishers, Λονδίνο 1993, σ. 169-173, 185-186.

τίας το 1991 και κατόπιν με το Ναγκόρνο Καραμπάχ, την Υπερ-Δνειστρία και την Αμπχαζία).

Άλλο χαρακτηριστικό είναι ότι αρκετές δυτικές χώρες δεν αντιτάχθηκαν σε αποσχίσεις και σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις τις έχουν υποστηρίξει έμμεσα ή και άμεσα, ειδικά όταν λαμβάνουν χώρα στην Ευρώπη ή πιο συγκεκριμένα στην ανατολική Ευρώπη, όπως φάνηκε με την στάση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας –με πρωτοστάτη και επισπεύδουσα τη Γερμανία– της Αυστρίας, της Ουγγαρίας και κατόπιν και των ΗΠΑ και άλλων κρατών με τις αποσχίσεις της Κροατίας και της Σλοβενίας και ως προς τα Βαλτικά κράτη (με πρωταγωνιστές τις Σκανδιναβικές χώρες και κατόπιν, μεταξύ άλλων, την Πολωνία και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα). Αυτό θα ήταν αδιανόητο με τα δεδομένα του 1945-1990, και ήταν κάτι που η Γιουγκοσλαβία δεν ανέμενε, γι' αυτό δεν έδειχνε διάθεση συμβιβασμού (ενδεχομένως με ένα συνταγματικό σχήμα χαλαρής ομοσπονδίας),[54] τόσο μάλιστα που η ΔΑΣΕ όσο και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οι ΗΠΑ μιλούσαν μέχρι το καλοκαίρι του 1991 για ειρηνική λύση στο πλαίσιο της εδαφικής ακεραιότητας της Γιουγκοσλαβίας.[55]

Άλλος παράγοντας, πολύ σημαντικός αλλά αστάθμητος, που προβληματίζει ιδιαίτερα τη διεθνή κοινωνία, είναι η στάση της Ρωσικής Ομοσπονδίας, η οποία βρίσκεται στο επίκεντρο αποσχιστικών κινημάτων. Υπάρχουν οι πολυάριθμες ρωσικές μειονότητες που ζουν σε γειτονικά κράτη με τα οποία οι σχέσεις της είναι τεταμένες, κατά πρώτον στα Βαλτικά κράτη, στην Ουκρανία (Κριμαία)[56] και στη Μολδαβία (Υπερ-Δνειστρία), τα διάφορα αποσχι-

54. Βλ. Marc Weller, *ό.π.*, σ. 572· Lenard J. Cohen, *ό.π.*, σ. 373.

55. Ειδικά για τη διστακτική στάση των ΗΠΑ και την αρχική υποστήριξη τους στην εδαφική ακεραιότητα της Γιουγκοσλαβίας βλ. Δημήτρης Κ. Κώνστας, «Η αμερικανική πολιτική στα Βαλκάνια και τη γιουγκοσλαβική κρίση», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 32-35.

56. Η Μόσχα δυσκολεύεται πολύ να αποδεχθεί το γεγονός ότι η Κριμαία βρίσκεται εκτός ρωσικών συνόρων, μια περιοχή που δόθηκε σε στιγμή «μεγαλοψυχίας» στην Ουκρανική Σοβιετική Δημοκρατία το 1954. Η σημερινή Ουκρανία έχει παράσχει αυτονομία (και μάλιστα με τοπικό κοινοβούλιο) στην Κριμαία και μέχρι το Μάιο του 1992 οι κάτοικοι της –τα δύο τρίτα των οποίων είναι Ρώσοι– δεν είχαν επιδείξει χωριστικές τάσεις. Ας σημειωθεί ότι οι Ρώσοι της Κριμαίας ψήφισαν με μικρή πλειοψηφία κατά της ανεξαρτησίας της Ουκρανίας. Βλ. *The Economist*, 11.1.1992, σ. 25-26· 9.5.1992, σ. 34· 17.7.1993, σ. 30. Βλ. επίσης γι' αυτό το θέμα Kristian Gerner, «From the Black Sea to the Adriatic: Ethnicity, Territory and International Security», *Security Dialogue*, τόμ. 24, αρ. 1, 1993, σ. 60-61 και

στικά κινήματα μη Ρώσων σε γειτονικές της χώρες (Αμπχαζία, Νότια Οσσετία, Ναγκόρνο Καραμπάχ), και αποσχιστικές τάσεις και εντός της Ρωσικής Ομοσπονδίας από διάφορες εθνοτικές ομάδες και περιοχές, με προεξέχοντες τους Τατάρους. Αρχικά η στάση της Μόσχας φάνηκε προσεκτική, ανάλογη με αυτή των πρώην αποικιακών δυνάμεων έναντι των πρώην αποικιών των με αποσχιστικό πρόβλημα και ανάλογη ήταν και η στάση του εμβρυώδους οργανισμού της Κοινοπολιτείας Ανεξαρτητών Κρατών (ΚΑΚ), όπου κυριαρχεί η Ρωσική Ομοσπονδία. Είτε απέφευγε τελείως την ανάμειξη ή προσπαθούσε να μεσολαβήσει μόνη της ή μέσω της ΚΑΚ. Ερωτήματα όμως δημιουργούνταν με την ανάμειξη των τοπικών άτακτων ρωσικών μονάδων, κυρίως στην Υπερ-Δνειστρία, που ουσιαστικά ελέγχεται από την επίλεκτη 5η Στρατιά υπό το στρατηγό Λεμπέντ, και την προτροπή των Ρώσων της Κριμαίας σε αποσκίρτηση. Κατά την άποψη ενός Ρώσου ειδικού, του Pavel K. Baev, η ρωσική στάση στα θέματα αυτά είναι συγκεχυμένη και δεν φαίνεται να εκφράζει μια συνεπή γεωπολιτική ή άλλη ορθολογική στρατηγική.[57]

7. ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Σήμερα οι εθνοτικές διαμάχες και οι αποσχιστικές συγκρούσεις αποτελούν ίσως το βαθύτερο αγκάθι της μεταδιπολικής διεθνούς κοινωνίας, που αντιμετωπίζει μύρια όσα άλλα προβλήματα. Τι μπορεί να γίνει; Υπάρχουν τρεις κύριοι δρόμοι μπροστά μας και τρεις αντίστοιχες λύσεις στο μεγάλο αυτό πρόβλημα που απειλεί να τινάξει στον αέρα τις ελπίδες και προσδοκίες μας για ειρηνική εξέλιξη των διεθνών σχέσεων μετά τον Ψυχρό Πόλεμο.

Μια πρώτη οδός είναι η αποδοχή, η σχεδόν φαταλιστική αποδοχή της υπάρχουσας κατάστασης, δηλαδή του κιβωτίου της Πανδώρας, του εθνοτικού πανδαιμόνιου με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Όμως το αποτέλεσμα θα είναι χειρότερο από το προηγούμενο καθεστώς

γενικότερα για την γκάμα των ρωσο-ουκρανικών διαφορών John Morrison, «Pereyastav and After: Russian-Ukrainian Relationship», *International Affairs*, τόμ. 69, αρ. 4, 1983, σ. 677-707.

57. Η Ρωσική Ομοσπονδία φαίνεται να θεωρεί κάποιο βαθμό στρατιωτικής εμπλοκής της στις παραμεθόριες περιοχές της ως νομιμοποιημένη. Βλ. Pavel K. Baev, ό.π., σ. 142-143, και *The Economist*, 10.7.1993, σ. 19-21.

της πλήρους απαγόρευσης της απόσχισης. Θα έχουμε, μεταξύ άλλων, εθνοτικό απομονωτισμό και εθνοκεντρισμό με παράλληλη πορεία εθνοτικής εκκαθάρισης, τέως πλειονότητες να μεταβάλλονται σε μειονότητες, συνεχή εθνοτική ένταση, χρόνια περιφερειακή αστάθεια, μη βιωσιμότητα του ακρωτηριασμένου κράτους ή των νέων κρατιδίων και γενικά χωριστικές τάσεις ad absurdum. Αυτά τα βλέπουμε ανάγλυφα στην περίπτωση της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας και στις παρεπόμενες διενέξεις της ειρηνικής διάλυσης της Σοβιετικής Ένωσης. Με το να αποδεχθούμε αυτή την κατάσταση ουσιαστικά αποδεχόμαστε το δίκαιο του ισχυροτέρου, την υπερίσχυση κατά δαρβινικό τρόπο του δυνατότερου (πολιτικά και στρατιωτικά) ή του ικανότερου διπλωματικά και προπαγανδιστικά, δηλαδή του κράτους ή της ομάδας που καταφέρνει να εξασφαλίσει περισσότερο οπλισμό και εξωτερική υποστήριξη, σαν να μπορούσε η ισχύς να αποβεί δίκαιη και δίκαιος ο ισχυρός.

Δεύτερη επιλογή της διεθνούς κοινωνίας θα ήταν η επιστροφή στο προηγούμενο καθεστώς –που τυπικά ακόμη ισχύει– με το κλείσιμο του κιβωτίου της Πανδώρας, με την κατασταλτική αντιμετώπιση ab initio κάθε αποσχιστικής απόπειρας από το σύνολο της διεθνούς κοινωνίας. Θα μπορούσαν δηλαδή οι πρόσφατες επιτυχείς αποσχίσεις να θεωρηθούν ως «συγκυριακή απόκλιση» και όχι ως «δομική απόκλιση».[58] Η δε συγκυριακή απόκλιση θα ήταν πιο πειστική αν οι περιπτώσεις αυτές χαρακτηρίζονταν ως άκρως ιδιάζουσες και εξαιρετικές. Ας δούμε αν αυτό μπορεί να στοιχειοθετηθεί. Η Ερυθραία ήταν πρώην αποικία με δικαίωμα αυτοδιάθεσης και αργότερα ομόσπονδο κράτος με την Αιθιοπία (με ξεχωριστή Βουλή και σημαία) για να την καταστήσει σταδιακά απλή επαρχία ο Χαϊλέ Σελάσιε κατά παράβαση της εντολής του ΟΗΕ που προέβλεπε ομοσπονδία Ερυθραίας-Αιθιοπίας. Όσο για τις Βαλτικές χώρες ήταν ανεξάρτητα κράτη και είχαν καταληφθεί από τη Σοβιετική Ένωση. Τέλος η Γιουγκοσλαβία, αλλά και η Σοβιετική Ένωση, ήταν πολυεθνικές ομοσπονδίες, προϊόντα –τυπικά έστω– της βούλησης των κυριότερων εθνών των για ένωση και ομοσπονδία (δεν είναι τυχαίο δε ότι τα συντάγματά τους αναγνώριζαν δυνατότητα απόσχισης, το γιουγκοσλαβικό υπό όρους). Όταν η βούληση αυτή εξέλιπε από ορισμένα από τα συμπράττοντα έθνη, τότε

58. Χρήστου Ροζάκη, «Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη γιουγκοσλαβική κρίση και η Ελλάδα», ό.π., σ. 16.

εξέλιπε και ο λόγος ύπαρξης των ομοσπονδιών αυτών.[59]

Είναι φανερό ότι η δεύτερη λύση είναι καλύτερη από την πρώτη και ίσως να λειτουργούσε ανασταλτικά για ορισμένα χωριστικά κινήματα. Κινδυνεύει όμως να θεωρηθεί ως δικαιολόγηση ή εκλογίκευση ex post facto (που εν μέρει είναι) και μάλιστα ως υποκριτική, ως χειραγώγηση και εμπαιγμός των «μικρών και αδύναμων» από μέρους των «Μεγάλων και Δυνατών». Και τελικά γιατί ορισμένοι λαοί να καταπιέζονται στο διηνεκές και από την άλλη να υπάρχουν κράτη ανεξάρτητα (και ευημερούντα) με λιγότερο από ένα εκατομμύριο κατοίκους και ελάχιστο έδαφος όπως η Μάλτα, το Λουξεμβούργο ή η Σιγκαπούρη;

Τρίτη λύση θα ήταν η καθιέρωση νέων γενικά αποδεκτών αυστηρών κανόνων συμπεριφοράς των κρατών και των διακρατικών οργανισμών που θα επέτρεπαν σε ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις μονομερή ανεξαρτησία ως ύστατη λύση. Πρόκειται για λύση που μια πολύ μικρή μειοψηφία διεθνολόγων έχει υποστηρίξει από παλαιότερα.[60] Αυτή η επιλογή είναι μεγαλύτερων απαιτήσεων αλ-

59. Παρεμφερές ήταν και το σκεπτικό της επιτροπής Badinter στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Βλ. Χρήστου Ροζάκη, «Η αυτοδιάθεση των λαών και η αναγνώριση των κρατών», *ό.π.*, σ. 19-20.

60. Από πλευράς νομικών διεθνολόγων οι πρώτοι με τέτοιες θέσεις ήταν ο Georges Scelle και ο Robert Redslob κατά το Μεσοπόλεμο (βλ. Lee C. Buchheit, *ό.π.*, σ. 132-137). Για πιο πρόσφατες θέσεις βλ. τα εξής έργα: Ved P. Nanda, *ό.π.*, σ. 321-338· Peter Russell - Storrs McCall, «Can Secession be Justified?», στο Dunstan M. Wai (επιμ.), *The Southern Sudan: The Problem of National Integration*, Frank Cass, Λονδίνο 1973, σ. 95-118· Onyenoro S. Kamanu, «Secession and the Right of Self-Determination: An O.A.U. Dilemma», *Journal of Modern African Studies*, τόμ. 12, 1974, σ. 355-376· Yoram Dinstein, «Collective Human Rights of Peoples and Minorities», *International and Comparative Law Quarterly*, τόμ. 25, 1974, σ. 102-120· Eisuke Suzuki, «Self-Determination and World Public Order: Community Response to Territorial Separation», *Virginia Journal of International Law*, τόμ. 16, 1976, σ. 784-789· Lee C. Buchheit, *ό.π.*, σ. 216-245· Charles R. Beitz, *Political Theory and International Relations*, Princeton University Press, Princeton 1979, σ. 112-115· «The Logic of Secession», *The Yale Law Journal*, τόμ. 89, 1980, σ. 802-809· W. Michael Reisman, «Somali Self-Determination in the Horn: Legal Perspectives and Implications for Social and Political Engineering», στο I.M. Lewis (επιμ.), *Nationalism and Self Determination in the Horn of Africa*, Ithaca Press, Λονδίνο 1983, σ. 168-171· Allen Buchanan, *Secession: The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec*, Westview Press, Boulder 1991· Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, ό.π., σ. 27-30, και κυρίως του ιδίου, «Secession, Self-Determination and Non-Intervention: In Quest of a Normative Symbiosis», *Journal of International Affairs*, τόμ. 45, αρ. 2, 1992, σ. 399-420.

λά είναι, νομίζω, πιο υπεύθυνη και μακρόπνοη. Ας προσπαθήσουμε να διαγράψουμε τις παραμέτρους μιας τέτοιας λύσης.

Η λύση που προτείνουμε έχει δύο εναλλακτικές. Η πρώτη παρουσιάζει δύο αλληλένδετες πτυχές, δύο όψεις του νομίσματος. Από τη μία είναι ή οπτική του κράτους: ο σεβασμός από μέρους του των δικαιωμάτων των πολιτισμικά διαφοροποιημένων (από την πλειοψηφία) ομάδων και γενικότερα η αποδοχή του δημοκρατικού πολιτισμικού πλουραλισμού.[61] Η άλλη είναι η οπτική της πολιτισμικής μειονότητας: στο μέτρο που ένα κράτος ακολουθεί ειλικρινά μια τέτοια φιλοσοφία κοινωνικών σχέσεων, τότε και η εν λόγω μειονότητα ή εθνοτική ομάδα θα πρέπει να είναι πιστή, νομοταγής στο κράτος που τη σέβεται και την προστατεύει, να μην είναι αποσχιστική και να μην έχει απαιτήσεις δυσανάλογες που αντιβαίνουν στα δικαιώματα άλλων μειονοτήτων και βέβαια της πλειοψηφίας σε μια χώρα. Προτείνουμε δηλαδή ένα είδος εθνοτικού-κοινωνικού συμβολαίου. Μέσα σ' ένα τέτοιο πλαίσιο θα μπορούσε να υπάρξει –εφόσον πληρούνταν ορισμένες προϋποθέσεις– αυτονομία για την αριθμητική μειονότητα ή ομοσπονδία με εθνοτικά κριτήρια ή και αμφι-εθνικό ομοσπονδιακό κράτος (τύπου Καναδά ή Βελγίου). Με τέτοια αλληλοαποδοχή και αλληλοσεβασμό θα μπορούσαν να επιλυθούν πολλές από τις αποσχιστικές αντιπαραθέσεις, όπως στο Κόσσοβο, στην Κράινα, το Ναγκόρνο Καραμπάχ, το Κουρδικό πρόβλημα (στην Τουρκία, το Ιράκ και το Ιράν) και βέβαια το Κυπριακό. Αλλιώς η λύση μπορεί να είναι η ανεξαρ-

61. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η ιδιαίτερα χρήσιμη και πρακτική ιδέα του Θεόδωρου Κουλουμπή, «χρυσός κανόνας συμπεριφοράς» για τα βαλκανικά κράτη και τα κράτη της ανατολικής Μεσογείου στο θέμα των μειονοτήτων: «να συμπεριφέρεσαι προς τις μειονότητες και άλλες ομάδες διπλής πολιτιστικής ταυτότητας που κατοικούν στη χώρα σου τόσο καλά, όσο απαιτείς ότι οι κυβερνήσεις τρίτων χωρών πρέπει να μεταχειρίζονται μειονότητες και άλλες ομάδες διπλής πολιτιστικής ταυτότητας που είναι εθνικά συγγενείς προς εσένα». Βλ. Θεόδωρος Α. Κουλουμπής, «Ο ρόλος της Ελλάδας στα μεταψυχροπολεμικά Βαλκάνια», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 30. Θα πρέπει πάντως να διευκρινιστεί ότι στο πλαίσιο του διεθνούς normative καθεστώτος όπως αυτό τίθεται από τη ΔΑΣΕ και από το οικοδόμημα του Διεθνούς Δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ΟΗΕ, Συμβούλιο της Ευρώπης) προκύπτει ότι (α) τα κράτη είναι υποχρεωμένα να σέβονται τις μειονότητες ασχέτως του πώς οι άλλες χώρες φέρονται (ή φέρονταν) στις μειονότητες τους, και (β) το ενδιαφέρον για την τύχη μιας μειονότητας δεν αποτελεί παρέμβαση αλλά «νομιμοποιημένο δικαίωμα» οποιουδήποτε κράτους και όχι μόνο δικαίωμα του ομοεθνούς κράτους (π.χ. Ελλάδα έναντι ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία).

τησία, γιατί το αντίθετο οδηγεί στην εθνοτική-εθνικιστική πόλωση, τη σύγκρουση και τη βία, πλήττοντας βαθύτατα τα δημοκρατικά ήθη, την κοινωνική ειρήνη και το κράτος δικαίου (όπως κατέληξαν ακόμη και οι πρωταγωνιστές της πόλωσης par excellence, οι Ισραηλινοί και οι Παλαιστίνιοι στην πιο δραματική και δυσεπίλυτη μεταπολεμική εθνοτική σύγκρουση). Ας δούμε τώρα τη δεύτερη εναλλακτική, τη δυνατότητα αυτοδιάθεσης σε αριθμητικές μειονότητες κατ' εξαίρεση.

Για τη δυνατότητα αποσχιστικής αυτοδιάθεσης απαραίτητες είναι, κατά τη γνώμη μας, τέσσερις θεμελιώδεις προϋποθέσεις που θα πρέπει και οι τέσσερις να ισχύουν σε δεδομένη ιστορική στιγμή:[62]

1. Συνεχείς και συστηματικές διακρίσεις και εκμετάλλευση εις βάρος μιας ευμεγέθους αριθμητικής μειονότητας από ένα κράτος ή από την κυρίαρχη πλειοψηφία του.

2. Η ύπαρξη μιας ευμεγέθους ξεχωριστής κοινότητας (ή κοινωνίας) σε μια ευρύτερη κοινωνία, η οποία κατοικεί ως πλειοψηφία ένα ευρύ και σχετικά ακέραιο γεωγραφικό τμήμα μιας χώρας και η οποία κοινότητα (ή κοινωνία) ζητά, στη μεγάλη της πλειοψηφία, αυτοδιάθεση.

3. Η χωριστική λύση, όποια προκρίνεται (ανεξαρτησία, αυτονομία ή ομοσπονδία), να είναι σε θέση να επιλύσει πραγματικά τη διένεξη προς όφελος και των δύο μερών, τόσο της κοινότητας που ζητά αυτοδιάθεση όσο και και του αρχικού κράτους, και να μη συνεχίζει τη σύγκρουση ή να εισάγει νέες παρεπόμενες διενέξεις.

4. Απροκάλυπτη απόρριψη του διαλόγου με στόχο την ειρηνική επίλυση από μέρους της κεντρικής κυβέρνησης και επιλογή της καταστολής από μέρους της.

8. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο τερματισμός του Ψυχρού Πολέμου άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην επί δύο αιώνες ιστορία του αποσχιστικού εθνικισμού. Οι χωριστικές τάσεις και η απόσχιση, και κατά συνέπεια η υποστήριξη των αποσχιστικών κινημάτων, φαίνεται να μην είναι πλέον ανεπί-

62. Για λεπτομερή παρουσίαση των τεσσάρων αυτών όρων και την όλη προβληματική επί του θέματος αυτού βλ. Alexis Heraclides, «Secession, Self-Determination and Non-Intervention», *ό.π.*, σ. 399-420.

τρεπτη για τη διεθνή κοινωνία όπως ήταν κατά την περίοδο 1945-1990. Μια θετική πλευρά αυτής της εξέλιξης είναι ότι ίσως αυτό οδηγήσει ορισμένα κράτη στο να είναι πιο προσεκτικά και λιγότερο καταπιεστικά έναντι των πολιτισμικών ομάδων, μια και τέτοιες επιλογές μπορούν να έχουν σοβαρές συνέπειες. Μία από τις αρνητικές επιπτώσεις είναι ότι οι ομάδες αυτές από την πλευρά τους μπορεί να είναι υπερβολικές ή παράλογες στις αξιώσεις τους προσδοκώντας ή έχοντας εξασφαλίσει έξωθεν υποστήριξη.

Με τα δεδομένα αυτά είναι σχεδόν βέβαιο ότι στο άμεσο μέλλον θα δούμε τα αποσχιστικά κινήματα να αυξάνονται αντί να μειώνονται. Καινούριοι αποσχιστικοί εθνικισμοί θα αναπηδήσουν, τα ληθαργούντα εθνοτικά ή άλλα τοπικά εθνικιστικά αισθήματα θα αφυπνιστούν, ενώ τα συνεχιζόμενα κινήματα θα αναθαρρήσουν και θα αποβούν πιο τολμηρά και ασυμβίβαστα στις απαιτήσεις τους (όπως φαίνεται ήδη χαρακτηριστικά με το Ναγκόρνο Καραμπάχ, την Αμπχαζία, την Υπερ-Δνειστρία, τη Βόρεια Σομαλία, τους Κούρδους της Τουρκίας και τους Τουρκοκύπριους), μη συμβιβαζόμενα πλέον με τη λύση της εκτεταμένης αυτονομίας ή του αμφιεθνικού ομοσπονδιακού κράτους. Έτσι θα απομακρύνεται όλο και περισσότερο η αμφιλεγόμενη πανάκεια της ολοκλήρωσης-συνένωσης για μεγάλο μέρος της ανθρωπότητας.

Σήμερα που η διεθνής κοινωνία αγωνίζεται μέσα στο αβέβαιο πεδίο του μεταψυχροπολεμικού κόσμου, που έχει αποδειχθεί πιο ολισθηρό από ό,τι αναμενόταν, ο δρόμος μπροστά, ως προς ένα από τα πιο δύσκολα ερωτήματα –τις εθνοτικές και αποσχιστικές συγκρούσεις–, είναι να αποφύγει αυτοκαταδικασμένες πολιτικές επιλογές. Ήρθε ίσως η στιγμή για μια τολμηρή αναθεώρηση των απαρχαιωμένων αρχών περί αυτοδιάθεσης που ουσιαστικά καλύπτουν ένα ξεπερασμένο ζήτημα, την απο-αποικιοποίηση.

Στο άρθρο αυτό προσπαθήσαμε να ρίξουμε λίγο φως στο φαινόμενο του αποσχιστικού εθνικισμού και στην αντίστοιχη στάση της διεθνούς κοινωνίας και να προτείνουμε μια λύση πιο μακροπρόθεσμη, βασισμένη στα εμπειρικά δεδομένα και στις σύγχρονες περί κράτους και δικαιοσύνης αντιλήψεις. Πρόκειται και για μια προσπάθεια εναρμόνισης των τριών ριζοσπαστικών αρχών που έχουν συνεπάρει τους λαούς εδώ και διακόσια και πλέον χρόνια, διαλύοντας στο πέρασμά τους αυτοκρατορίες, αποικιοκρατίες και ολοκληρωτισμούς: της αυτοδιάθεσης, της δημοκρατίας και των αν-

θρωπίνων δικαιωμάτων. Οι αρχές αυτές, με την αρχική τους σύλληψη ως έννοιες και ως σημαίες των λαών, συγκρούονται μεταξύ τους, ειδικά σε χώρες με πλείονες (και ευμεγέθεις) πολιτισμικές-εθνοτικές ομάδες: η αυτοδιάθεση ως εθνική (εθνοτική), πρωτίστως ως δημιουργία εθνικού (μονο-εθνοτικού) κράτους («έθνους-κράτους»), η έννοια της δημοκρατίας ως αυστηρά πλειοψηφικής και τα ανθρώπινα δικαιώματα ως ατομικές αστικές ελευθερίες. Η εναρμόνισή τους με στόχο την επίλυση αντιπαραθέσεων και την αναζήτηση της ειρήνης θα επέλθει μόνο με ουσιαστικές μεταλλαγές: (α) την μετατροπή του εθνικού κράτους σε αμφι-εθνικό ή πολυεθνικό (π.χ. τουρκο-κουρδικό κράτος ή αραβο-κουρδικό Ιράκ), (β) της δημοκρατίας σε πολιτισμικά πλουραλιστικής, δηλαδή ως αδιάκοπης αναζήτησης συναίνεσης εθνοτήτων και πολιτισμών (consociational democracy κατά τον Arend Lijphart),[63] και (γ) των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ως ομαδικών δικαιωμάτων μικρότερων εθνοτήτων, και ταυτόχρονα ως θεμελιωδών παγκόσμιων αξιών («οντολογικών αναγκών» των ατόμων και των κοινωνιών κατά τον John Burton), κατά κύριο λόγο μη υλικών, όπως είναι η πολιτισμική ταυτότητα, η αξιοπρέπεια, η ανάπτυξη.[64] Τέτοιες λύσεις δεν συνιστούν αυτοσκοπό ή αφηρημένη ηθική προσταγή, αλλά έχουν και άμεσα πρακτικά αποτελέσματα προς όφελος των κρατών και των κυβερνήσεων, των πολιτισμικών ομάδων και της διεθνούς κοινωνίας, συμβάλλοντας αποφασιστικά στη μείωση του ανθρώπινου πόνου προς το 2000.

63. Arend Lijphart, «Consociational Democracy», *World Politics*, τχ. 21, 1969, σ. 207-225.

64. John W. Burton, *Deviance, Terrorism and War: The Process of Solving Unsolved Social and Political Problems*, Martin Robertson, Οξφόρδη 1979, σ. 55-84.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Baev, Pavel K., «Peace-keeping as a Challenge to European Borders», *Security Dialogue*, τόμ. 24, αρ. 2, 1993, σ. 137-150.

Beitz, Charles R., *Political Theory and International Relations*, Princeton University Press, Princeton 1979.

Bertelsen, Judy S. (επιμ.), *Nonstate Nations in International Politics*, Praeger, Νέα Υόρκη 1977.

Birch, Anthony, «Minority Nationalist Movements and Theories of Political Integration», *World Politics*, τόμ. 30, αρ. 3, 1978, σ. 333-344.

Buchheit, Lee C., *Secession: The Legitimacy of Self-Determination*, Yale University Press, New Haven 1978.

Burton, John W., *Deviance, Terrorism and War: The Process of Solving Unsolved Social and Political Problems*, Martin Robertson, Οξφόρδη 1979, σ. 55-84.

Γιαλουρίδης, Χριστόδουλος, «Το ζήτημα των εθνοτήτων: Από τον "Σοβιετικό λαό" στην εθνική σύγκρουση», στο Χριστόδουλος Γιαλουρίδης - Χαράλαμπος Τσαρδανίδης (επιμ.), *Η Σοβιετική Ένωση: Από την μετεξέλιξη στην αποσύνθεση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 92-125.

Cohen, Lenard J., «The Disintegration of Yugoslavia», *Current History*, Νοέμβριος 1992, σ. 369-375.

Connor, Walker, «Nation-Building or Nation-Destroying?», *World Politics*, τόμ. 24, αρ. 3, 1972, σ. 319-355.

—, «A Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group is a...», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, αρ. 4, 1978, σ. 377-400.

Crawford, James, *The Creation of States in International Law*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1979.

Davies, James C., «Toward a Theory of Revolution», *American Sociological Review*, τόμ. 27, 1962, σ. 5-19.

Deutsch, Karl W., *Nationalism and Social Communication*, M.I.T. Press, Cambridge, Mass. 1953.

Dinstein, Yoram, «Collective Human Rights of Peoples and Minorities», *International and Comparative Law Quarterly*, τόμ. 25, 1974, σ. 102-120.

Duchasek, Ivo D., *Comparative Federalism: The Territorial Dimension of Politics*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1970.

Duner, Bertil, «The Many-Pronged Spear: External Military Intervention in Civil Wars in the 1970's», *Journal of Peace Research*, τόμ. 20, αρ. 1, 1983, σ. 59-72.

Emerson, Rupert, «Self-Determination», *American Journal of International Law*, τόμ. 65, 1971, σ. 459-475.

Enloe, Cynthia, *Ethnic Conflict and Political Development*, Little, Brown and Co., Βοστώνη 1973.

Esman, Milton J. (επιμ.), *Ethnic Conflict in the Western World*, Cornell University Press, Ithaca 1977.

Falk, Richard A., «Janus Tormented: The International Law of Internal War», στο James N. Rosenau (επιμ.), *International Aspects of Civil Strife*, Princeton University Press, Princeton 1964, σ. 194-248.

Galtung, Johan, *The True Worlds: A Transnational Perspective*, Free Press, Νέα Υόρκη 1980.

Geertz, Clifford, «The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civic Politics in the New States», στο C.E. Welch (επιμ.), *Political Modernization*, Wadsworth, Belmont 1967, σ. 167-188.

Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1983.

Glazer, Nathan - Daniel P. Moynihan (επιμ.), *Ethnicity: Theory and Experience*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1975.

Gow, James - Lawrence Freedman, «Intervention in a Fragmented State: The Case of Yugoslavia», στο Nigel Rodley (επιμ.), *The Loose Bonds of Wickedness*, Brassey's, Λονδίνο 1992, σ. 93-132.

Gurr, *Ted Robert, Why Men Rebel*, Princeton University Press, Princeton 1970.

Heraclides, Alexis, «Conflict Resolution, Ethnonationalism and the Middle East Impasse», *Journal of Peace Research*, τόμ. 26, αρ. 2, 1989, σ. 197-212.

—, «Secessionist Minorities and External Involvement», *International Organization*, τόμ. 44, αρ. 3, 1990, σ. 341-378.

—, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, Frank Cass, Λονδίνο 1991.

—, «The International Dimension of Minority Separatism: An Attempt at Unravelling a Pandora Box», *Paradigms: The Kent Journal of International Relations*, τόμ. 6, αρ. 1, 1992, σ. 33-51.

—, «Secession, Self-Determination and Non-Intervention: In Quest of a Normative Symbiosis», *Journal of International Affairs*, τόμ. 45, αρ. 2, 1992, σ. 399-420.

Higgins, Rosalyn, «Internal War and International Law», στο C. E. Black - Richard A. Falk (επιμ.), *The Future of the International Legal Order*, Princeton University Press, Princeton 1972, σ. 81-121.

Horowitz, Donald L., *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press, Berkeley 1985.

Isaacs, Harold R., «Basic Group Identity: The Idols of the Tribe», *Ethnicity*, τόμ. 1, 1974, σ. 15-41.

Kamanu, Onyenoro S., «Secession and the Right of Self-Determination: An O.A.U. Dilemma», *Journal of Modern African Studies*, τόμ. 12, 1974, σ. 355-376.

Kedourie, Elie, *Nationalism*, Hutchinson, Λονδίνο 1970).

Κουλουμπής, Θεόδωρος Α., «Ο ρόλος της Ελλάδας στα μεταψυχροπο-

λεμικά Βαλκάνια», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 28-31.

Kuper, Leo, *Race, Class and Power*, Duckworth, Λονδίνο 1974.

Κώνστας, Δημήτρης Κ., «Η αμερικανική πολιτική στα Βαλκάνια και τη γιουγκοσλαβική κρίση», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 32-35.

Lemarchand, René, «The Limits of Self-Determination: The Case of the Katanga Secession», *American Political Science Review*, τόμ. 56, αρ. 2, 1962, σ. 401-426.

Lijphart, Arend, «Consociational Democracy», *World Politics*, τχ. 21, 1969, σ. 207-225.

Mitchell, C.R., «Civil Strife and the Involvement of External Parties», *International Studies Quarterly*, τόμ. 14, 1970, σ. 166-194.

Modelski, George, «The International Relations of Internal War», στο James N. Rosenau (επιμ.), *International Aspects of Civil Strife*, Princeton University Press, Princeton 1964, σ. 14-44.

Μπρεδήμας, Αντώνης, *Αυτοδιάθεση λαών και εδαφικές διεκδικήσεις*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 1986.

Nanda, Ved P., «Self-Determination in International Law: The Tragic Tale of Two Cities - Islamabad (West Pakistan) and Dacca (East Pakistan)», *American Journal of International Law*, τόμ. 66, 1971, σ. 321-338.

Richmond, Anthony H., «Ethnic Nationalism and Postindustrialism», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 7, αρ. 1, 1984, σ. 4-18.

—, «Ethnic Nationalism: Social Science Paradigms», *International Social Science Journal*, τόμ. 111 (1987), σ. 3-18.

Ροζάκης, Χρήστος, «Η πολιτική της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στη γιουγκοσλαβική κρίση και η Ελλάδα: Μία ακόμη δομική απόκλιση ή μία ακόμα συγκυριακή εκτροπή;», *Επιλογή*, Νοέμβριος 1992, σ. 16-24

—, «Η αυτοδιάθεση των λαών και η αναγνώριση των κρατών: Αναμοχλεύοντας δύο παραδοσιακούς όρους του διεθνούς δικαίου στην ευρωπαϊκή κρίση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, αρ. 2, 1993, σ. 9-30.

Ronen, Dov, *The Quest for Self-Determination*, Yale University, New Haven 1979.

Rosenau, James N. (επιμ.), *International Aspects of Civil Strife*, Princeton University Press, Princeton 1964.

Rothschild, Joseph, *Ethnopolitics: A Conceptual Approach*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1981.

Russell, Peter - Storrs McCall, «Can Secession be Justified?», στο Dunstan M. Wai (επιμ.), *The Southern Sudan: The Problem of National Integration*, Frank Cass, Λονδίνο 1973, σ. 95-118.

Schermerhorn, Richard M., «Ethnicity in the Perspective of the Sociology of Knowledge», *Ethnicity*, τόμ. 1, 1974, σ. 1-12.

Shiel, Frederick L. (επιμ.), *Ethnic Separatism and World Politics*, University Press of America, Lanham, Md 1984).

Smith, Anthony D., *The Ethnic Revival*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.

—, *Theories of Nationalism*, Duckworth, Λονδίνο 1983.

—, «Conflict and Collective Identity: Class, Ethnic and Nation», στο Edward E. Azar - John W. Burton (επιμ.), *International Conflict Resolution*, Wheatsheaf, Brighton 1986, σ. 63-84.

Suhrke, Astri - Lena Garner Noble (επιμ.), *Ethnic Conflict in International Relations*, Praeger, Νέα Υόρκη 1977.

Sureda, A. Rigo, *The Evolution of the Right to Self-Determination*, A. Sijthoff, Leiden 1973.

Suzuki, Eisuke, «Self-Determination and World Public Order: Community Response to Territorial Separation», *Virginia Journal of International Law*, τόμ. 16, 1976, σ. 784-789.

Tajfel, Henri, *The Social Psychology of Minorities*, Minority Rights Group, Report 38, Δεκέμβριος 1978.

Trent, John, «The Politics of Nationalist Movements - A Reconsideration», *Canadian Review of Studies on Nationalism*, τόμ. 2, αρ. 1, 1974, σ. 157-171.

Van den Berghe, Pierre L., «Ethnic Pluralism in Industrial Societies: A Special Case?», *Ethnic and Racial Studies*, τόμ. 1, αρ. 4, 1976, σ. 401-411.

Wallerstein, Immanuel, «The Two Modes of Ethnic Consciousness: Soviet Central Asia in Transition», στο Edward Allworth (επιμ.), *The Nationality Question in Soviet Central Asia*, Praeger, Νέα Υόρκη 1973, σ. 168-175.

Weller, Marc, «The International Response to the Dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia», *American Journal of International Law*, τόμ. 86, αρ. 3, 1992, σ. 569-607.

—, «The Temple of Ethnicity», *World Politics*, τόμ. 35, αρ. 4, 1983, σ. 652-662.

—, «Nationalism and Separatism in Africa», στο Martin Kilson (επιμ.), *New States in the Modern World*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1975, σ. 60-67.

Young, Crawford, *The Politics of Cultural Pluralism*, Wisconsin University Press, Madison 1976.

Zametica, John, «The Yugoslav Conflict», *Adelphi Papers*, αρ. 270, International Institute of Strategic Studies, Λονδίνο 1992.